

Петро
КРАЛЮК

БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ:

ЛЕГЕНДА І ЛЮДИНА

Петро Михайлович Кралюк Богдан Хмельницький. Легенда і людина

предоставлено правообладателями

http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=33165777

Петро Михайлович Кралюк «Богдан Хмельницький: легенда і людина».

Науково-популярне видання: Фоліо; Харків; 2017

ISBN 978-966-03-7825-4

Аннотація

Петро Кралюк (нар.1958 р.) – доктор філософських наук, професор, перший проректор Національного університету «Острозька академія». Є автором численних робіт з історії культури України, зокрема її філософської думки. Створив власну концепцію історії філософії України, яка різниться від загальноприйнятої. Відомий також своєю історичною публіцистикою на шпальтах газет «День», «Дзеркало тижня» та сайті радіо «Свобода». Його перу належить низка книг («Шестиднев», «Лицар і смерть», «Діоптра», «Віднайдення раю», «Козацька міфологія України: творці та епігони»), де він подає дещо незвичний погляд на роль елітарних верств та козацтва в історії України. У цій книзі йдеться про гетьмана Богдана-Зіновія Хмельницького. Але це не є традиційна біографія. Автор у першій частині говорить

про те, як образ цього козацького ватажка трактувався в українській, польській, російській, єврейській, турецькій і татарській культурах. Показано, як відбувалася міфологізація цього історичного діяча. Друга частина книги – спроба подати неміфологізовану біографію Хмельницького, відобразити його діяльність як у широкому геополітичному контексті, так і в контексті подій на українських землях першої половини й середини XVII ст. Також розглядається питання про те, які реальні наслідки мала Хмельниччина для українських земель і для Європи загалом.

Содержание

Вступ	5
Легенда	22
Як сприймали Хмельницького його сучасники?	22
Творення образу героя	102
Кінець ознайомительного фрагмента.	175

Петро Михайлович Кралюк Богдан Хмельницький: легенда і людина

Вступ

Білих і пухнастих героїв не буває. Зокрема – національних.

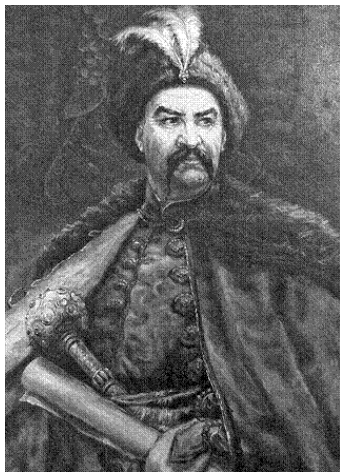
Історичний діяч, котрий отримав статус героя національного, як правило, визволяє свій народ, веде його від перемоги до перемоги, водночас поборюючи ворогів. Принаймні саме таким він постає в національній міфології.

Але ж вороги – теж люди. І мають думку свою. І, звісно, ця думка не буде позитивною щодо чужого національного героя, який їх поборював. Радше, навпаки.

Окрім того, щоб діячу стати національним героєм, необхідно змобілізувати маси на певний чин. А це річ складна. Не всі «свої» хочуть цієї мобілізації – з різних причин. Хтось не проти сам посісти місце провідника нації. Тобто існує внутрішня конкуренція. Й часто вона дуже жорстка. Хтось не бачить сенсу в діях національного героя, поступаючи за принципом «моя хата з краю». А хтось просто лінується. Люди ж є різні.

І ту різноту національному лідеру треба звести в одно. Нелегка то справа. Когось зі «своїх» треба й через коліно ламати. А когось і на той світ спроваджувати.

Нації без крові не будуються. А національні герої – не люди в білих рукавичках. І на руках їхніх, як правило, вистачає крові – не лише чужої, а й крові «своїх». Здійснювати виправдання діянь національного героя чи, навпаки, його осуд є справою малопожиточною. Герой, опинившись у певних обставинах, будучи винесеним на «вершину історії», значною мірою залежить від цих обставин.

Богдан Хмельницький

Інше питання, чому він опинився на цій «вершині» – чи

хотів цього, чи так склалося. Найчастіше – і хотів, і склалося. Хтось здатний реалізувати свій історичний шанс, хтось – ні. Той, хто став національним героєм, звісно, свій шанс реалізував. І вже через те заслуговує на увагу й... повагу.

Будучи на «вершині історії», герой все ж мусить діяти в певних межах. Як він використовує ці межі – залежить від нього. Тут спрацьовують різні чинники – походження героя, його родові й кланові зв'язки, освіта й виховання, рівень культури, оточення, тобто коло друзів, соратників, знайомих. Певну роль відіграють і особисті якості, пов'язані з психологічними особливостями людини.

Якщо й аналізувати діяння національного героя, то хіба що в межах можливого. Звісно, можна розмірковувати на тему, що герой міг би поступити не так, як він поступив. І тоді б... Але це вже альтернативна історія.

Однак певний сенс у таких розмірковуваннях є. Вони допомагають зрозуміти, де наші предки допустили помилки і як можна було б їх уникнути. Принаймні такий аналіз допоміг би не допускати помилок минулого сьогодні. Водночас розгляд позитивних сторін у діяннях національних героїв міг би слугувати для нас прикладом і дороговказом.

Коли маємо відносно незаангажований аналіз діянь предків-героїв, тоді й можемо вести мову про історію не як про інструмент державної пропаганди (чим найчастіше вона і є!), а як про навчальну життя.

Є ще питання, як оцінювати дії національного героя з по-

зиції довготривалої історичної перспективи. Що дали вони народові? Куди його повели? Яке місце завдяки цим діям, зміг посісти народ серед інших народів? Чи зміг стати на шлях розвитку? Чи, навпаки, деградував.

Треба враховувати й те, що зі зміною поколінь змінюється бачення людей, у т. ч. й історичного минулого. Те, що вчора видавалося добром, сьогодні не обов'язково таким є.

У шерензі українських національних героїв (принаймні на день сьогоднішній) Богдан Хмельницький займає якщо не перше, то одне з перших місць. Його ім'я обросло численними легендами. Іноді навіть важко сказати, де тут закінчується правда й починається вигадка.

Про Хмельницького багато написано – і творів художніх, і наукових. Це й твори «давні», з XVII–XVIII ст., про які переважно знають хіба що фахові історики й літературознавці, й твори більш сучасні, відомі відносно широкому загалу.

Якщо вести мову про українську літературу, то на увагу, безперечно, заслуговує монографія Миколи Костомарова «Богдан Хмельницький»¹ – твір, який балансує між текстом художнім та науковим. Це була чи не найкраща розвідка цього автора, яка справила помітний вплив на творення пози-

¹ Монографія Миколи Костомарова «Богдан Хмельницький» за життя автора видавалася чотири рази. У 1857 р. вона почала друкуватися в часописі «Отечественные записки». У 1859 р. вийшла окремою книгою в двох томах. Третє видання (вже в трьох томах) побачило світ у 1870 р. Останнє, четверте, видання вийшло в 1884 р.

тивного образу Хмельницького в очах українофілів другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Книга перевидавалася й у порівняно недавні часи – і в Україні, і в Росії. Отже, й далі продовжує справляти свій вплив.

Михайло Грушевський присвятив особі й діянню Хмельницького другу частину VIII і увесь IX том своєї знаменитої «Історії України-Руси».² Ні одному українському діячу він не приділив так багато уваги в своєму гранд-наративі, як «батькові Хмелеві». Історик вважав (і не безпідставно), що Хмельниччина помітно вплинула на розвиток України, змінила її історію.

В українській історіографії існує чимало розвідок, які розповідають про діяння Хмельницького або мають стосунок до цієї теми. Те саме можна сказати про історіографію польську й російську. Є відповідні роботи і в історіографіях західноєвропейських, зокрема німецькій та французькій. Особливо в останній повезло Хмельницькому. Навіть відомий французький письменник ХІХ ст. Проспер Меріме присвятив Хмельницькому цілу книгу.³ Ця праця спершу публікувалася в науковому часописі «Журналь де Саван» (№ 5–8 за 1863 рік), але швидко набула такої популяр-

² Див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. – К., 1995. – Т. 8; К., 1996. – Т. 9, кн. 1; К., 1997. – Т. 9, кн. 2.

³ Див.: *Меріме П.* Богдан Хмельницький / пер. з франц. С. Буда, Я. Кравець та ін.; передмова та примітки: Н. М. Горяча; коментарі: Є. В. Вдовиченко; ілюстрації: Б. П. Бублик. – Харків, 2004.

ності у Франції, що витримала за рік чотири перевидання.⁴ Варто відзначити, що відомий французький письменник дав надзвичайно високу оцінку Хмельницькому. «Обраний поводитирем малого народу, – писав Меріме, – оточений могутніми сусідами, той чоловік присвятив усе своє життя боротьбі за його незалежність. Він спритно сіяв розбрат у стані ворогів, зміцнював єдність керованих ним полків, був безстрашним воїном, глибокодумним політиком, розважним при перемогах, стійким і непохитним при невдачах. Щоб здобути європейське визнання, Хмельницькому забракло хіба що більш цивілізованого народу...»⁵

⁴ *Сюдюк І. Проспер Меріме – українознавець: до 200-річчя від дня народження видатного французького письменника // День. – 2003. – 27 вересня.*

⁵ *Меріме П. Богдан Хмельницький / пер. з франц. Я. Кравця // Історичні постаті України. – Одеса, 1993. – С. 65.*

Хмельницький став героєм численних художніх творів у літературі українській. Це – монументальна трилогія Михайла Старицького «Богдан Хмельницький». Той же автор написав драму з аналогічною назвою. Авторами художніх творів про славнозвісного козацького гетьмана є Юрій Косач, Іван Ле, Натан Рибак, Павло Загребельний, Ліна Костенко тощо.

Доволі відомою свого часу була драма Олександра Корнійчука «Богдан Хмельницький». Він же автор кіносценарію радянського фільму із такою назвою. Також Корнійчук разом зі своєю дружиною Вандою Василевською є авторами лібрето опери «Богдан Хмельницький», музику до якої написав Костянтин Данькевич (1905–1984).⁶ І згаданий кінофільм, і опера користувалися популярністю в радянські часи, особливо в період відзначення 300-ліття Переяславської ради в 1954 р. Опера «Богдан Хмельницький» мала три редакції (дві за радянських часів, в 1951 і 1953 рр., і одну за часів незалежності в 2006 р.). Третя редакція була створена (до речі!) в зв'язку з її постановкою Донецьким театром опери і балету.

За роки незалежності в Україні було знято два художні фільми, героєм яких був Хмельницький. Це фільми режисера Миколи Мащенка «Богдан-Зиновій Хмель-

⁶ Про Костянтина Данькевича див.: *Михайлов М.* Костянтин Данькевич. – К., 1974.

ницький» (2006),⁷ де переважно розповідається про битву під Збаражем, та режисера Валерія Ямбурського «Гетьман» (2015).⁸ У останньому йдеться про конфлікт Хмельницького із польським шляхтичем Данилом Чаплинським, а також про міфічну історію кохання козацького ватажка до Гелени Чаплинської. Щоправда, ні один, ні другий кінофільми великого розголосу не викликали.

Проте значний резонанс викликав в Україні польський фільм режисера Єжи Гофмана «Вогнем і мечем» (1999), де роль Хмельницького зіграв відомий український актор Богдан Ступка.⁹ Фільм викликав неоднозначну реакцію в українському соціумі. Деякі представники націоналістичних угруповань вважали, що він має антиукраїнський характер. Адже фільм був екранізацією роману Генріка Сенкевича, де помітні були антиукраїнські акценти. Однак Гофман у своєму фільмі намагався їх згладити. Що, зрештою, йому вдалося. А блискуча гра Богдана Ступки, яскраві батальні сцени, де українські козаки перемагають поляків, навіть давали підстави говорити про певне проукраїнське спрямування фільму. Сам же Гофман заявляв про свої проукраїнські настрої. Він став режисером документального фільму «Украї-

⁷ Див.: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Богдан-Зиновій_Хмельницький_\(фільм\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Богдан-Зиновій_Хмельницький_(фільм)); <https://www.youtube.com/watch?v=29GwAWO8t9k>.

⁸ Див.: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Гетьман_\(фільм\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Гетьман_(фільм)); <http://kino.net.ua/film/397>.

⁹ Див.: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Вогнем_і_мечем_\(фільм\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Вогнем_і_мечем_(фільм)); <https://www.youtube.com/watch?v=PkwFpjpMXoM>.

на: становлення нації», де в позитивному плані висвітлювалося українське минуле.¹⁰

Особою Хмельницького цікавився російський поет-декабрист Кондратій Рилєєв. Його перу належить дума «Богдан Хмельницький». Рилєєв у кінці свого життя почав працювати над драмою з такою ж назвою. Вона мала стати конкурентом Пушкінського «Бориса Годунова». Але страта письменника не дала завершити цей задум.

Хмельницький також є героєм художніх творів неукраїнських авторів – передусім російських та польських. В принципі, це зрозуміло. Адже цьому діячу належить помітна роль у історії Польщі й Росії. Яскравий, але негативний образ Хмельницького введений у романі Сенкевича «Вогнем і мечем».

Вшанування пам'яті про Хмельницького в Україні не може зрівнятися з вшануванням пам'яті інших діячів.¹¹ До недавнього часу, до періоду декомунізації, з ним міг змагатися хіба що Володимир Ленін. Тепер Хмельницький поза конкуренцією.

Так, візитною карткою Києва є пам'ятник Богдану Хмельницькому біля Софійського собору. Пам'ятники йому встановлені у містах Чигирин на Богдановій горі, Хмельницько-

¹⁰ Див.: https://uk.wikipedia.org/wiki/Україна._Становлення_нації.

¹¹ Про вшанування пам'яті Богдана Хмельницького див.: https://uk.wikipedia.org/wiki/Богдан_Хмельницький.

му, Черкасах, Запоріжжі, Нікополі, Скалаті, селі Суботові, у багатьох інших населених пунктах України. Деякі з них, щоправда, не мають мистецької цінності.

Пам'ятний знак Хмельницькому знаходиться на острові Хортиця, де існувала Запорізька Січ. На ньому є такий напис: «У січні 1648 р. біля о. Хортиця запорізькі козаки на чолі з Б. Хмельницьким вперше розгромили загін польських гнобителів».

Нині у Чигирині діє музей Богдана Хмельницького.¹² Історія війни під проводом цього діяча представлена в численних експозиціях у музеях України.

Пам'ятник Гетьману України Богданові-Зиновію Михай-

ловичу Хмельницькому в Києві

Поштова марка України. 2007 р.

Пам'ятник Богданові Хмельницькому на острові Хортиця

Вулиці Богдана Хмельницького є в багатьох українських

містах, навіть у селах.

Є такі вулиці й у містах Росії, Білорусі й Казахстану. Зокрема, в цих державах вулиці Хмельницького знаходяться в столичних містах. У Москві вулиця Богдана Хмельницького – це колишня Маросейка (саме на ній після Переяславської ради селилися вихідці з Малоросії, тобто України). У Казахстані вулиці Хмельницького є в колишній столиці АлмаАті й нинішній Астані.¹³ Існує чотири проспекти Богдана Хмельницького – у Дніпрі, Мелітополі і... нині захопленому проросійськими сепаратистами Донецьку. А ще є такий проспект у місті Білгороді, що зараз в складі Російської Федерації, але знаходиться на українській етнічній території.¹⁴

Іменем Хмельницького названі й міста. У 1943 р. Переяслав було перейменовано на Переяслав-Хмельницький.¹⁵ А в 1954 р., у рік 300-літнього ювілею Переяславської ради, Проскурів перейменували на Хмельницький.¹⁶ Відповідно, область, центром якої стало це місто, почала називатися Хмельницькою.

Ім'я цього козацького гетьмана присвоєне Національній академії Державної прикордонної служби України¹⁷ в місті

¹³ Див.: https://uk.wikipedia.org/wiki/Вулиця_Богдана_Хмельницького.

¹⁴ Див.: https://ru.wikipedia.org/wiki/Проспект_Богдана_Хмельницького.

¹⁵ *Вирський Д. С., Вортман Д. Я.* Переяслав-Хмельницький // *Енциклопедія історії України: у 10 т. – К., 2011. – Т. 8. – С. 149.*

¹⁶ Див.: *Єсюнін С.* Місто Хмельницький: історія, події, факти. – Хмельницький, 2008.

¹⁷ Див.: <http://nadpsu.edu.ua/>.

Хмельницькому та Черкаському національному університету.¹⁸ Також за часів СРСР існувало в Ульяновську вище військово-технічне училище імені Богдана Хмельницького.¹⁹

Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького в місті Хмельницькому

¹⁸ Див.: <http://cdu.edu.ua/>.

¹⁹ Див.: https://ru.wikipedia.org/wiki/Ульяновское_высшее_военно-техническое_училище.

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

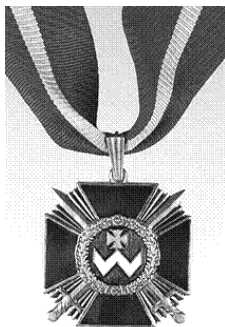
Указом Президії Верховної Ради СРСР від 10 жовтня 1943 р. був встановлений орден Богдана Хмельницького, призначений для нагородження командирів та бійців Червоної армії і Військово-Морського флоту, керівників партизанських загонів і партизан, які особливо відзначилися під час звільнення радянської землі від німецьких загарбників.²⁰ Як бачимо, з'явилася ця нагорода у часи т. зв. «Великої Вітчизняної війни», коли існувала потреба мобілізувати українців для захисту «соціалістичної вітчизни». У 1995 р. у незалежній Україні орден Богдана Хмельницького був встановлений на відзнаку видатних заслуг громадян України, а також іноземних громадян та осіб без громадянства перед Українською державою.²¹

²⁰ Див.: <http://www.mondvor.narod.ru/ОНmel.html>.

²¹ Постанова Верховної Ради України «Про заснування ордена Богдана Хмель-

Цікаво відзначити, що серед нагороджених орденом Богдана Хмельницького був лівійський диктатор Муаммар аль-Каддафі. Указ про його нагородження підписав президент Віктор Ющенко 4 квітня 2008 р.²²

Лик Богдана Хмельницького зображено на банкноті номіналом 5 гривень. Також Національний банк України випускав в обіг пам'ятні монети на його честь.

Орден Богдана Хмельницького

ницького» // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 19. – С. 139.

Пам'ятна монета 200 тисяч карбованців, 1995 р.

Словом, Богдан Хмельницький став примітною фігурою у символічному світі українців. Він «зустрічається» практично на кожному кроці – у назвах вулиць, на грошових купюрах, можна «зустрітися» з його пам'ятниками, різноманітними зображеннями тощо.

Також Хмельницький належить до одного з найбільш зна-них представників українства в світі. У Вікіпедії є 47 статей-біографій про цього діяча різними мовами. До найбільш об'ємних серед них належать статті не лише українською, російською, румунською, польською мовами (що загалом зрозуміло), але й... китайською.

Історична віддаленість діянь Хмельницького, недостатність документальних свідчень про нього сприяють ідеалізації й героїзації цього діяча. Його особа часто виривається з реального історичного контексту. Більшість українців про цей контекст мають приблизне уявлення. Все це разом узятє створює широкий простір для інтерпретацій, деякі з яких

мають сумнівну історичну основу.

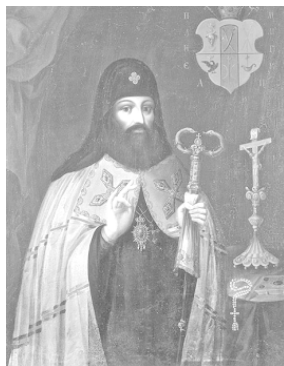
Хмельницький в очах українців постає у різних іпоста-сях – визволителем від польського ярма, борцем за незалеж-ність, творцем Української держави, навіть романтичним ко-ханцем, якого зобидив злий польський пан... Які з цих об-разів є «справжніми»? А які – плодами фантазій та наших нереалізованих бажань?

Автор пропонованої роботи спочатку спробує розібрати-ся з тим, як творилися образи Хмельницького, різні міфи про нього. Далі подаватимуться реальні факти, що стосують-ся діянь Хмельницького, а також той контекст, у якому вони відбувалися. На завершення подане осмислення діяльності Хмельницького в історичному процесі.

Легенда

Як сприймали Хмельницького його сучасники?

Війна під проводом Богдана Хмельницького, яка вибухнула в 1648 р. і тривала до його смерті в 1657 р., викликала чималий резонанс і знайшла відображення в літературі. Закономірно, відгуки були різні – часто діаметрально протилежні.

Митрополит Петро Могила

До нас дійшли хвалебні вірші про гетьмана, які походили

із українського середовища. Укладаючи в 1649 р. козацький реєстр, канцеляристи вписали до нього панегірик, де Хмельницький іменується «Богом даним» й всіляко прославляється.²³ Поряд із ним славиться й генеральний писар Іван Виговський. Не виключено, саме він міг скласти ці вірші чи хтось із наближених до нього людей. Їх автор, вихований у традиційному православному руському дусі, представляє Хмельницького майже як володаря Русі-України (у тексті – Росії). Проводяться певні паралелі зі славними часами князя Володимира. Говориться, що за цього князя Росія піднялася, але занепадала за його синів. Тепер же, за Богдана, знову вона піднімається. Словом, Хмельницький постає як продовжувач Володимира. Також він постає і як продовжувач справ митрополита Петра Могили.

Автор демонструє лояльність до польської королівської влади. Богдан представлений як гетьман під владою короля Яна Казимира:

«Когда король Казимер естъ в Польше Иоань
В Руси естъ гетьман Хмельнитцкый Богдан».

Правда, наведені віршовані стрічки можна прочитувати і як протиставлення. Але в інших місцях автор хвалить Яна Казимира, вважає, що за його правління настала поправа

²³ Текст панегіричних віршів, поданих у козацькому реєстрі, див.: *Грушевський М. Історія України-Руси*: в 11 т., 12 кн. – Т. 9, кн. 2. – С. 1523–1526.

російських, чи то козацьких, справ.

Декларується навіть польсько-руська єдність:

«В російському роде польская булава,
В народі пол(ь)ському російская слава».

Отже, Хмельницький репрезентується не як повстанець, а як вірний королівський слуга, що «відновив» славу Русі-Росії.

Таке розуміння діянь гетьмана Богдана мало поширення передусім у середовищі шляхтичів, що, в силу різних обставин, опинилися у козацькому війську. До таких, зокрема, належав Іван Виговський. Ці люди, виховані в шанобливому ставленні до влади Речі Посполитої, хотіли примирення з королем. Водночас вони жили мріями про «відновлення Русі», «руської слави» під королівським берлом. Хмельницький, на їхню думку, якраз і робив це.

Подібні погляди вчених канцеляристів, що походили з рядів руської шляхти, не набули великого поширення. Ця шляхта в українських реаліях ставала «вчорашнім днем», поступаючись новій козацькій еліті. Зрештою, чимало руських шляхтичів стало козаками. Так само в минуле відходили русько-шляхетські стереотипи, які були представлені в цих панегіричних віршах.

Одним із перших негативних творів був «Літописець або

хронічка» Яна (чернече ім'я – Яким) Єрлича (1598–1674).²⁴ Її автор належав до православних шляхтичів. Тому його не варто трактувати як представника суто польської сторони.

Радше, він представляв у своєму творі погляди української православної шляхти й духовенства. Правда, і ця шляхта, і почасти це духовенство були лояльними до влади Речі Посполитої. На них помітно впливала культура польська. Вони широко користувалися польською мовою. Не був винятком і Єрлич, який писав свій «Літописець...» польською мовою. Хоча в творі зустрічаються й україномовні фрагменти.

Неприхильне ставлення до «Богом даного» гетьмана Хмельницького зустрічаємо в тогочасних польських і навіть почасти руських шляхтичів, які не пристали до козацької «ребелії». Для шляхти Речі Посполитої Хмельниччина стала шоком і трагедією. Її представники намагалися в літературних творах осмислити це явище. Як правило, і самого Хмельницького, і підняте ним повстання вони характеризували негативно. Хоча й були спроби зрозуміти причини повстання, з'ясувати, як дії шляхетства спровокували це явище.

Автор згаданого «Літописця...» походив з Волині, з се-

²⁴ Про Йоакима Єрлича див.: Тесленко І. А. Родинний клан Єрличів // Соціум: альманах соціальної історії. – К., 2004. – Вип. 4. – С. 135–188; Яковенко Н. Дзеркало ідентичності: дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII століття. – К., 2012. – С. 63 – 104.

ла Колом'є, що неподалік Острога. Можливо, він навчався в Острозькій академії. Певний час Єрлич служив у війську. Навіть брав участь у Хотинській битві 1621 р. Після цього через кілька літ прийняв чернечий постриг під ім'ям Яким. У кінці 1620-х – на початку 1630-х рр. був ченцем Київського Пустинно-Микільського монастиря. Улітку 1633 р. новообраний київський митрополит Петро Могила вирішив цей монастир підпорядкувати собі, застосувавши при цьому силу до настоятеля й ченців. Єрлич покинув чернече життя, одружився й господарював неподалік Житомира. У 1648 р., після того як вибухнула війна під проводом Хмельницького, змушений був утекти до Києва, де переховувався від козаків у Києво-Печерській лаврі.

Близько 1652 р. переїхав на рідну Волинь, де проживав з родиною до кінця своїх днів під опікою свояка князя Юрія Пузини.

Ймовірно, події Хмельниччини, коли Єрлич ховався за монастирськими стінами, підштовхнули його на написання «Літописця...», над яким він переважно працював у 1648–1673 рр.²⁵

²⁵ Оригінал-автограф «Літописця...» у XIX ст. зберігався в зібранні польського історика Я.-Б. Альбертранді. Ця копія загинула під час Першої світової війни у Ростові-на-Дону разом з рештою рукописів Бібліотеки Варшавського університету, які були туди евакуйовані. У 1853 р. незначні фрагменти першої частини й другу частину твору з цього рукопису опублікували. Див.: *Latopisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza z rękopisu wydał K. Wł. Wójcicki.* – Т. 1–2. – Petersburg, 1853. Ще один примірник твору, який Михайло Возняк вважав за автограф Єрлича і з якого він опублікував віршовані вставки, зберігався в Бібліотеці Орди-

«Літописець...» є твором гібридним, де щоденникові записи, мемуари доповнюються різними документами (угодами, присягами, універсалами, ухвалами й сеймиковими інструкціями), віршами, листами державних діячів та т. зв. листами-новинами, промовами тощо. У творі викладалася історія роду Єрличей (розділ

«Опис моїх предків»), говориться про події в Речі Посполитій, зокрема на українських землях, у 1620-х – на початку 1670-х рр. Є записи щоденникового характеру під назвою «Нещасний початок розбою козацького», який охоплює 1648–1649 рр.

Загалом Єрлич негативно ставився до козаків-повстанців під проводом Хмельницького. Це зрозуміло. Він сам постраждав від козацької «ребелії». Автор «Літописця...» обурений вчинками «свинопасів», які підняли руку на своїх панів. Повстанців Єрлич іменує «нецнотливими псами, яких під сонцем немає гірших за інших створінь».

Він, щоправда, не в захваті від того політичного ладу, що утвердився в Речі Посполитій. Нікчемними людьми, нездрами, боягузами, пияками постають зі сторінок літописця

нації Красінських у Варшаві, яка згоріла під час бомбардувань у 1944 р. Див. публікацію М. Возняка: *Возняк М.* Українські пісні й польські вірші із «Літописця» Єрлича // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. – Львів, 1931. – Т. CLI. У 1916 р. відомий український археограф Орест Левицький підготував пам'ятку до видання в серії «Южнорусских летописей». Але підготовлене видання не було розтиражоване. Єдиний збережений примірник його верстки знаходиться в архіві Інституту історії України НАН України.

високі достойники держави – полководці й сенатори. Уїдли-во характеризує літописець гетьманів Станіслава Жолкевського та Станіслава Конєцпольського, хоча для тогочасної польської шляхти вони вже стали культовими постатями. Пише, що за їхнього гетьманування Україна, власне Подніпров'я, Волинь, Поділля та Русь, тобто воєводство Руське (Галичина), не знали спокою. Чи не головним антигероєм Єрлича є коронний гетьман Микола Потоцький, на якого він кладе провину за початок війни з козаками. Цей високий достойник, за словами автора «Літописця...», «більше думав про келишки, шклянки, аніж про добро Речі Посполитої», не слухався мудрих порад, щоб дати спокій козакам і хлопам. Саме Потоцькому, як антигерою, присвячено вірші, в яких йдеться про поразку польського війська під Жовтими Водами в квітні-травні 1648 р. Про них далі буде йти мова. Дістається від Єрлича й іншим воєначальникам – Мартину Калиновському, Станіславу Потоцькому й Яну Собеському. Негативно він характеризує шляхтича Самуїла Лаща, який прославився розбишацтвом на Київщині. Ці та деякі інші достойники, на думку автора «Літописця...», й довели руські, в сучасному розумінні – українські, землі до негараздів.

Нинішньому невпорядкованому світові Речі Посполитої Єрлич протиставляє «ідеальний» світ, який відійшов у минуле (тут спрацювала міфологема «золотого віку»). Це світ, де правила руські династії – Острозькі, Заславські, Збаразькі, Вишневецькі, Корецькі, Стангушки та «інші княжата».

Всі ці князі, як правило, герої прикордоння, котрі захищають свою землю від татар. Правда, до числа захисників додаються ще шляхтичі – Струсі й Бернард Претвич.

Окрім князівського світу, Єрлич виділяє ще трьох героїв. Це – козацький ватажок Петро Конашевич-Сагайдачний, який, на думку автора «Літописця...», відіграв основну роль у Хотинській битві 1621 р., Стефан Хмелецький, котрий прославився захистом українського прикордоння в 20-х рр. XVII ст., а також Стефан Чарнецький, що був київським каштеляном (1655–1657), а пізніше київським воєводою та польним гетьманом. Єрлич характеризує останнього як рятівника від «хлопської сваволі». Він не дбає про особисті вигоди, веде суворий спосіб життя: для нього напій – вода, постіль – повсть, а сідло біля голови – то його подушка.

Як уже говорилося, Єрлич у своєму «Літописці...» вміщав віршові твори. Деякі із них нині стали хрестоматійними. Це – «Пісня про пана Миколая Потоцького». Іноді цей твір розділяють на дві частини, оскільки друга частина, «Відповідь пана Потоцького на жовнірські слова», може розглядатися як окремий твір.²⁶

²⁶ Пісня про пана Потоцького... // Слово многоцінне. – К., 2006. – Кн. 3. – С. 500–502.

Петро Конашевич-Сагайдачний

Коли з'явилися ці вірші, не можемо точно сказати. Але те, що вони були написані незадовго після поразки польських військ під Жовтими Водами, сумнівів не має. Вірші відносно адекватно відображують реалії, пов'язані з цією битвою. У них, як не дивно, відчуються прокозацькі настрої. Тому, схоже, їх автором був не Єрлич, а якийсь анонімний грамотій, що симпатизував козакам. Однак Єрличу вони могли сподобатися, оскільки тут засуджувався коронний гетьман Микола Потоцький. І тому він помістив їх у своєму «Літописці...»

Вірші побудовані як малий драматичний твір. Перша частина – звернення жовнірів до Потоцького. У ньому є заклик до цього полководця вміло керувати ввіреном йому військом, враховувати різні обставини. Звучить симпатія до запорожців, як до звияжних воїнів, що можуть розгромити жовнірів:

«Жони і діти гди ся мають подіти наші напотом,
Гди нас молодці, тії запорожці, збавлять клопотом».

Жовніри закликають гетьмана помиритися із запорожцями, укласти з ними угоду:

«Чини трактати а кажи брати гроші за заслугу,
Бо то єсть здавна заслуга славна запорозького люду».

Мовляв, необхідно заплатити козакам гроші «за заслугу», за несення військової служби. Козаки, відповідно, трактуються як люди військові, такі собі найманці, що живуть з «рицарського хліба».

Звернення жовнірів викликає гнів у Потоцького:

«Он глянув як звір, знет крикнув, як лев, на жолнірськії слова,

Остра, як міч, а груба, як річ, була йому тая мова».

Але впертість Потоцького має погані наслідки для польського війська:

«Бо скоро стали ляхи подле плавлі, зараз построчили,
Хмельниччики, ординчики обоз заточили».

Прикметно, що в пісні немає антитатарських мотивів. Татари постають як союзники козаків. І це трактується цілком нормально. Хоча Єрлич, схоже, таку позицію не сприймав.

Автор віршів говорить про поразку Миколи Потоцького під Жовтими Водами й Корсунем, яка завершується його полонем:

«Хочет битися, кривди мститися, під Корсунь вступає,
А за собою, як за совою, молодців-запорожців потягає.
Там же на полі всю свою силу жовнірську втрачає,
Стрільбу і штуки, і всі риштуки запорожцям назичає.

Турецькїї конї, дорогї убори оддає поневоли,
А сам іде і інших веде до татарської неволи».

Наступна частина віршів – це такі собі «пропозиції» й осмислення подій. Автор вважає, що татарський полон коронного гетьмана Миколи Потоцького, польного гетьмана Мартина Калиновського та їхніх воїнів є справедливою карою, котра впала на їхні голови. Це плата за кривди, які вони чинили під час перебування на Поділлі, а також за кривди, завдані козакам:

«А ви в татарах в тяжких кайданах до смерті сидіте,
Як ми од вас, так ви од нас нужі потерпїте».

Завершується пісня подякою Богові за звиягу. Ця частина є найбільш ідеологічною:

«Честь Богу, хвала, навіки слава війську Дніпровому,
Же з Божей ласки загнали ляшки ку порту Вислянному.
А рід проклятий жидівський стятий, чиста Україна,
А віра святая вцале зостала, добрая новина!»

Отже, автор схильний трактувати повстання під проводом Хмельницького як етнічну війну. Мовляв, козаки разом із татарами вигнали ляхів аж до Вісли, а також «стяли», понищили євреїв. Він тішиться з того, бо Україна стала «чистою». Звучить також славослів'я і війську Запорізькому, і його

гетьману Хмельницькому:

«А ти, Чигирине, місто окраїнне, не меншую славу
Тепер в собі маєш, коли оглядаєш в руках булаву
Зацного Богдана, мудрого гетьмана, доброго молодця,
Хмельницького Чигиринського, давнього запорожця.
Бог його вказав і війську подав, аби їм справовав,
А жеби покорних од рук гордих мощно обварював.
Учини ж, Боже, всім нам гоже, аби булавою
Військо твоє славне, всьому світу явне – за його
головою».

Це чи не один з перших панегіриків Хмельницькому. Звичайно, йому далеко до панегіриків пізніших козацьких літописців. Та все ж...

Загалом пісня є провіденціалістською. Автор вважає, що все в руках Бога. Бог покарав ляхів за те, що вони були горді, поступали нерозумно й чинили зло запорожцям. Тепер Бог підняв запорожців, дарував перемогу над ляхами, а також дав їм доброго полководця – Богдана Хмельницького.

Думка, що повстання під проводом Хмельницького – це кара полякам за їхні гріхи, набуває поширення навіть у сучасній польській літературі. Подібні погляди цілком вкладалися в русло середньовічних уявлень про Божу кару. Вони мали поширення і в літературі українській, і польській.

Окрім віршів про Миколу Потоцького, вміщених у «Літо-

писці...» Єрлича, до нас дійшла ще одна пісня того часу про битву під Жовтими Водами. Починається вона такими словами:

«Висипався хміль із міха І наробив ляхам лиха...».²⁷

Багато в чому цей твір нагадує народну пісню. І достатньо адекватно відображує настрої й погляди, які панували в козацькому середовищі. Автор тішиться, що ляхи зазнали поразки. З іронією пише про них:

«До Жовтої водиці
Наклав їм дуже хмельниці.
Не могли на ногах стояти —
Воліли утікати».

У цій пісні не зустрічаємо антитатарських мотивів. Радше, навпаки, автор радіє, що татари разом із козаками побили поляків:

«І по пастуші табунці
Приїхали к нам ординці.
Не утікай же, ляху,
З самого перестраху...»

Із тексту пісні навіть складається враження, що чи не го-

²⁷ Про Жовтоводинську битву // Слово многоцінне. — Кн. 3. — С. 498–499.

ловною силою в битві під Жовтими Водами були татари. Її сама битва трактується як татарський наїзд на ляхів, у якому брали участь козаки. До речі, в такому ж ключі трактують ці події кримсько-татарські джерела.

Є в пісні певний натяк на причини Хмельниччини. Там не говориться про якісь кривди православних, не йдеться, за великим рахунком, і про причини соціального характеру. Виявляється, що головна образа козаків полягала в тому, що ляхи зв'язалися із євреями:

«Миліш вам жиди-збойці,
Ніж запорожці-молойці».

Через цю «милість» з євреями поляки якраз й отримали наїзд татар та козаків Хмельницького:

«Хоть же маєте кримчухи,
Дайте їм тепер кожухи.
Отже, Хмельницький може —
Поможи йому, Боже,
Тих куроїдів бити,
Як жидів не живити».

Антиюдейські настрої, як бачимо, в той час мали поширення в Україні. З часом з'явилася низка українських фольклорних творів, де мова велася про кривди, які заподіяли

євреї українцям.²⁸

Завершується пісня кпинами над боягузством ляхів та прославлянням молодецтва козаків і татар:

«Юж утікають з валів,
Бояться самопалів,
Волять татарської юки,
Ніж козацької руки».

Мається на увазі, що поляки радше підуть до татарського полону, оскільки більше бояться козаків. Це відповідало дійсності. Деякі польські шляхтичі воліли опинитися в татарському полоні, сподіваючись, що їм вдасться звідти викупитися.

У наведених поетичних творах конфлікт між поляками й козаками зображується як конфлікт переважно етнічний. І тут і там говориться про кривди, які чинили козакам ляхи. Але говориться дуже загально. Взагалі у віршах про Потоцького маємо натяк, що козаки повстали, бо їм не заплатили гроші за службу. Цікаво, що на ту саму причину Хмельниччини вказує османський літопис «Історія Наїми».²⁹

У зазначених творах відсутні антитатарські мотиви. Татари – союзники запорожців, їхні дії схвалюються. Основними

²⁸ Про це більш детально див: *Франко І.* Жидівські погроми літом 1648 р. // Його ж. Зібрання творів: у п'ятдесяти томах. – К., 1985. – Т. 43. – С. 171–193.

²⁹ *Наїма М.* Гюсейнові городи у витягу історій із заходу та сходу / пер. з осман. – тур. О. Галенка та О. Кульчинського. – К., 2016. – С. 149.

ж ворогами козаків вважаються ляхи, а також жиди. Тут же бачимо спроби ідеалізувати козаків, показати їх як умілих воїнів, що здатні отримувати блискучі перемоги. Відповідно, маємо й ідеалізацію їхнього вождя – Богдана Хмельницького.

Проте таке трактування подій не було загальноприйнятим у той час. Є твори, які, ймовірно, вийшли із козацького середовища, але в них ці події подаються дещо інакше. До таких належить пісня про Берестецьку битву, яка має назву

«Дума козацька о війні з козаками під Берестечком над Стиром-рікою року теразнійшого 1651-го, дня 28-го, і 29-го, і 30-го червця і потім дев'ятого і десятого липця».³⁰ Із назви випливає, що твір з'явився в 1651 р. Принаймні опис битви, поданий у творі, дає підстави вважати, що автор був або свідком цієї події, або йому описали Берестецьку битву її свідки.

Починається пісня словами:

«Ой ріко Стиру, що Хмель о віру? Яке всьому миру,
Де в Дніпр впадаєш, оповідаєш радощі з війни чи миру?
Хан наступає, сам помагає козакам ляхів бити,
Під Берестечком, малим містечком, мав оних кров
пролити.
На перевозі чи пак в дорозі короля погромити:
Військом, гетьманом, королем-паном татарам заплатити.
Хан згоду радить, та не провадить, козаки войну люблять.

³⁰ Дума козацька // Слово многоцінне. – Кн. 3. – С. 503–506.

Ой Казимиру, вже тобі миру з козаками не буде».

Автор хоча симпатизує козакам, все ж намагається дотримуватися об'єктивності. Як про щось само собою зрозуміле, говорить про союз козаків і татар проти поляків, про те, що козаки з татарами за службу розплачуються ясиром. Козаків же зображує як рицарських людей, які люблять воювати.

Автор з повагою говорить про поляків, їхніх полководців. Розповідає про те, як їм вдалося побити татар. Подає свою версію відходу кримського хана. І, схоже, ця версія має під собою серйозні підстави.

А. Орльонов. «Битва під Берестечком»

У творі описується своєрідна драма, яка виникла під час

битви. Її дійовими особами був кримський хан та Хмельницький. Спочатку ведеться мова, що татари зазнали серйозних втрат від польських військ:

«Що, небож-хане, не знає, як лях стане?...

Не утікає, от наступає к бунчуку ік ханському.

«Ой не гледіти, треба ся бити – хан мурз наповідає, А лях не дбає, мурз забиває, в їх крові меч купає.

Пав страх на хана, шле до гетьмана, як ніч наступила:

«Щоб твоя рада, істинна зрада ніколи не снила,

Я преч одходжу, да пак вигоджу за страту мою тобі,

Що мі ся стало, кілька пропало мурз моїх! Тям же собі!»

Далі автор говорить, що Хмельницький все-таки упросив хана не покидати поля бою, пообіцявши йому велику здобич:

«В ноги падає, тисячі дає Хмельницький тут ханові,

Щоб наступити і ляхів бити завтра велів військові.

«Я сенатори Польської Корони, і КОРОЛЯ дам тобі,

Все то нестатки, усі достатки завтра їх візьмеш собі».

Хан, за словами автора, піддався на ці намовляння. Наступного дня він знову виставив свої загони на битву, але їх сильно потіснили поляки. Через це хан мусив утікати:

«Стрільці-янчари із діл пожари непрестанно світили.

Втім од гетьмана з діл ляхи хана заразом одлучили,

Затим ся стало, де мурз немало і татарів набили:

Хан утікає і Кіш минає, наметів одбігає.
Ляхи гонили, татарів били, хан ся не оглядає.
Тут зась козаки, хоть же юнаки, ой, різко утікали,
А ляхи ганяли і їх стинали, аж табір розривали...»

Автор змальовує відступ татар і оточення козацького війська. Пише, що «не одна б мати... козацькая завила», «Буде же тужа: не одна мужа жена не огляда».

У віршах немає ідеалізації Хмельницького. Судячи з контексту твору, в автора радше негативне ставлення до цього діяча. Він навіть описує один епізод, який аж ніяк не прикрашає козацького гетьмана:

«Зла на нас пішла: турського посла до Хмеля піймано,
Шкатула Хмеля, а там до Хмеля пісм много в ній
достаю».

Із цих слів можна зрозуміти, що Хмельницький підтримував тісні зв'язки з турецьким султаном, навіть координував з ним свої дії. Така думка підтверджується кримсько-татарськими й османськими писемними джерелами другої половини XVII – початку XVIII ст.³¹

Цікавим є завершення віршів. Там йдеться про вбивство під час битви корінфського митрополита Йоасафа, який був

³¹ Про це більш детально див.: *Туранли Ф.* Козацька доба історії України в осман. – тур. писемних джерелах (друга половина (друга половина XVI – перша чверть XVIII століття). – К., 2016. – С. 234–285.

на боці козацькому.³² Це досить дивна особистість. З'явився він в Україні в 1649 р. по дорозі в Москву. Потім, очевидно, в 1650 р. він опинився в Чигирині, де здійснював урочисті богослужіння. І це при тому, що вище духовенство Київської митрополії намагалось дистанціюватися від козаків-повстанців. Закономірно виникає питання, чому такі дії чинив ієрарх, що прибув із чужої землі – Османської імперії? Йоасаф був впливовою фігурою при чигиринському дворі Хмельницького. Митрополит називав гетьмана «своїм паном» і водночас «духовним сином».

Автор з боєм говорить про смерть пастиря:

«Все світ спужає, коли пізнає: МИТРОПОЛИТ забитий.
В той же порі ту а був з КОРІНФУ ой старець
знаменитий».

І все ж осуджує діяння цієї людини:

«О дідчії коси, сто дідків в носі: твоя то справа була
З твоїми чернцями, монастирцями, богдай се і не снила.
Ви підбивали, ви розгрішали, хоругви нам святили,
Свинець давали і примішали, щоб єсмо ляхів били».

³² Про митрополита Йоасафа див.: *Плохий С.* Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. – Вид. друге, виправлене. – К., 2006. – С. 323–325; а також: Митрополит Йоасаф Корінфський та Україна // <http://www.litopys.com.ua/encyclopedia/vidatn-storichn-postat-kultura-osv-ta-arkh-tektura/mitropolit-yoasaf-kor-nfskiy-ta-ukra-na/>

Отже, корінфський митрополит разом з іншим православним духовенством провокував козаків на війну з поляками. Це автор не сприймає і осуджує:

«Кров наша била, нас боронила у Жовтих Вод. Бог з нами.
Ви запалили і світ згубили вашими пихотами».

Більше того, автор пісні вважає, що боронити віру козакам не було сенсу, адже Річ Посполита в релігійному плані була державою толерантною. А конфесійні противники православних не чинили їм великої кривди:

«Мовите ВІРА: дадь в Польщі міра вся ЄРЕСЬ заживає:
Жид, і поганин, і аріанин покой о віру має.
Ми дурні були: о віру били, бо ви нас так учили.
Щоб есте віру зо всього миру руського вигубили.
Ви бунтували, бисьте пропали. А козакам УНІТИ,
Що провинили, в чім прогрішили козакам ЄЗУВІТИ?»

Ці слова заперечують традиційні в українській історіографії уявлення про роль релігійного чинника у повстанні під проводом Хмельницького. Якщо виходити з розуміння автора, то цей релігійний чинник обумовлений не переслідуваннями православних, а пропагандою, яку проводив митрополит Йоасаф та йому подібні. Вони цілеспрямовано нацьковували козаків, щоб ті воювали з поляками.

Показовою є згадка про унітів, тобто уніатів. На поле Берестецької битви прибув холмський уніатський митрополит Яків (Суша) (1610–1687),³³ який благословляв воїнів Речі Посполитої славнозвісною іконою Холмської Божої Матері.

Цей факт промовисто свідчить, що в рядах польського війська під Берестечком було чимало уніатів-русинів, тобто українців.

Автор вірша є прихильником миру. Завершується твір промовистими словами:

«О Хмелю, Хмелю, що ті повелю, землях ся розтікаєш
Хутко новину, що на тичину піднесуть тя, міт маєш.
Як плине вода, так ВОЙНИ ВОДА з тобою всяк пропала,
Хутній з приміра правая віра, ніж з твоєї війни стала.
Співай же, Стиру, піснь да о миру: війна бодай устала.
Иди ж в Дніпро, вода: радше, щоб згода хутчій тут
настала».

З пісні випливає, що Хмельницький розпалив війну за віру. За це буде покараний – він вже за це має чорну мітку. Автор вважає, що праведність віри треба доводити прикладом.

Наведений вірш про Берестецьку битву виглядає дещо незвично на фоні інших віршів. Ми нічого не можемо ска-

³³ Про Якова Сушу див.: *Pawlak W. Jakub Susza – zapomniany świadek i historiograf bitwy pod Beresteczkiem // Wojny, bitwy i potyczki w kulturze staropolskiej / red. W. Pawlak, M. Piskala. – Warsz., 2011. – S. 211–235.*

зати про його автора. Безперечно, це була освічена людина. Інше питання, наскільки високою була ця освіта. Сильний простонародний струмінь у мові дає підстави говорити, що автор не був добре обізнаний з високим стилем та тогочасним українським поетичним мистецтвом.

Можливо, він належав до духовного стану. Чи не звідси його інтерес до релігійних питань? Є в цьому вірші толерантне ставлення до уніатів та єзуїтів. Подібне ставлення зустрічалося в середовищі тогочасного вищого православного духовенства Київської митрополії, яке навіть ладне було йти на порозуміння з уніатами та католиками. Можливо, автор вірша входив до кола цих людей. Звідси його прагнення до миру й порозуміння з поляками та конфесійними конкурентами.

Збереглися народні пісні й думи про події Хмельниччини, зокрема дума про Хмельницького й Барабаша, про битву під Жовтими Водами та Корсунем, про похід на Молдавію, поразку під Берестечком, Білоцерківський мир, про деяких соратників Богдана Хмельницького, наприклад Кривоноса. Не можна однозначно твердити, що вони з'явилися саме в часи козацького повстання. Але їхні сюжети й інтерпретації свідчать, що корені цих творів сягають тих часів.

У згаданих творах часто з сарказмом говориться про ляхів, про їхні поразки від козацького війська. Так, у думі про Білоцерківський мир розповідається, як козаки загнали ляхів аж до Вісли. Налякані ляхи називають козаків рідними братами й просять їх пустити за Віслу «хоть у одних сороч-

ках». Тим часом на річці зломився лід.

«...тоді козаки ляхів рятували, за патлі хватили,
да ще далі під лід підпихали:

«Ей, ляхи ж ви, ляхи,
мостивий пани!

Колись наші діди над цією річкою козакували
да в сій річці скарби поховали;

як будете скарб находити,

то будемо з вами пополам скарб ділити,

тоді будемо з вами за рідного брата жити.

Ступайте, тут вам дорога одна до самого дна».³⁴

Козаки ж у цих творах представлені як славні молодці, котрі легко перемагають ляхів. А ляхам випоминається те, що вони погано ставилися до козаків.

Були твори, в яких розповідалося про погроми євреїв. У них, як правило, йдеться про жидів-рандарів (орендарів), котрі безжалісно експлуатували мужиків та козаків:

«...котрий би то козак альбо мужик ісхотів риби вловити,
жінку свою з дітьми прокормити,
то не йди до пана благословиться,
да піди до жида-рандара, да поступи йому часть оддають,
щоб позволив на річці риби вловити,

³⁴ Цит. за: *Возняк М.* Історія української літератури. – 2-е вид., виправлене. – Львів, 1994. – Кн. друга. – С. 469.

жінку свою з дітьми покормити».³⁵

Дійшли до нас й твори, де говориться про негаразди Хмельниччини. У одному з них йдеться про те, як Хмельницький віддавав українців у ясир:

«...що все парубочки, да дівочки,
да молодії молодички,
да безщаснії удовички.
Парубочки ідуть – у дудочки грають,
а дівочки ідуть – пісні співають,
а вдовички ідуть – сильно ридають.
Ой вони ідуть, сильно ридають
да Хмельницького проклинають:
«Бодай того Хмельницького
первая куля не минула,
а другая устрелила,
у серденько уцелила!».³⁶

Тобто в народній пам'яті Хмельницький не обов'язково постає в образі героя. Як бачимо, про нього говориться і як про винуватця народних лих.

До творів, які вийшли з-під пера православних і писалися в часи Хмельниччини чи незадовго після неї, належить т.

³⁵ Цит. за: *Возняк М.* Історія української літератури. – 2-е вид., виправлене. – Кн. друга. – С. 468.

³⁶ Там само. – С. 483.

зв. Львівський літопис.³⁷ Названий він так через те, що був знайдений у Львові.

Імовірним автором літопису вважається Михайло Гунашевський – дрібний шляхтич із Галичини, який став священиком. У 1647 р. він потрапив до канцелярії Війська Запорозького, брав участь у посольстві Богдана Хмельницького до Москви в 1652 р., а потім опинився в оточенні Івана Виговського. У 1660 р. Гунашевський отримав посілости на Придніпров'ї, маючи на той час сан протоієрея. Отже, імовірний автор Львівського літопису був безпосереднім свідком подій Хмельниччини.³⁸ Це не могло не знайти відображення в його творі. Правда, сам твір закінчується описом битви під Зборовом та Збаражем у 1649 р.

Михайло Гунашевський розглядав унію, міжконфесійну напругу між католиками й православними як одну з головних причин конфліктів між козаками й поляками. Згодом ця думка набула значного поширення в українській літературі, а також у літературі російській. Давала вона про себе знати і у польській та єврейській літературах.

Автор, судячи з усього, належав до духовних осіб, і це не могло не позначитися на його позиції. Конфесійні аспекти в

³⁷ Див.: Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець: джерелознавче дослідження. – Вид. друге. – К., 1971.

³⁸ Див.: Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець: джерелознавче дослідження. – Вид. друге. – С. 13–17.

літописі посідають далеко не останнє місце. Можна погодитися з Михайлом Возняком, що літописець «завзятий оборонець православної віри й ворог унії».³⁹ Тобто маємо бажання зображувати повстання Хмельницького як релігійну війну – хоча насправді це не зовсім відповідало реальному стану справ. Звісно, конфесійні чинники грали певну роль, релігійні відмінності накладали відбиток на поведінку конфліктуючих сторін, посилюючи протистояння, ті чи інші релігійні питання обговорювалися під час дипломатичних перемовин. Та попри те не варто перебільшувати значення чинника конфесійного. Коли тій чи іншій стороні було потрібно, то вона ігнорувала релігійну приналежність. Наприклад, повсталі козаки, котрі репрезентували себе захисниками православ'я, не завжди знаходили спільну мову з ієрархами православної Київської митрополії, нерідко вбивали православних християн, навіть грабували православні церкви й монастирі. А їхніми союзниками на початковому етапі повстання були татари-мусульмани.

Із симпатією літописець зображує Богдана Хмельницького і козаків. Описує битви 1648 р. і перемоги над поляками. Дає зрозуміти, що важливу роль у цих битвах відігравала татарська орда. Навіть наводить розмову між гетьманом Миколою Потоцьким та Богданом Хмельницьким. Ця розмова є вигаданою, але сама по собі вона показова. «Хлопе, –

³⁹ *Возняк М.* Історія української літератури. – 2-е вид., виправлене. – Кн. друга. – С. 365.

ніби запитав Потоцький Хмельницького, – чим же знаному рицарству орд татарських (яким і перемогу приписують) заплатиш?» Хмельницький же відповів: «Тобою... і іншими з тобою».⁴⁰

Літописець без прикрас говорить про ті страждання, які принесла Хмельниччина. Ведучи мову про події 1648 р., пише: «Але орди люд незлічений з собою до поганських країн зтягли в полон. Був і голод всюди, куди тільки прийшли війська козацькі. Був і мор якийсь... Багато військових на дорогах і на Україні вмерло».⁴¹ Говорить літописець про жорстокі розбої козаків і татар під Львовом:

«Замку Високого добули і люд повбивали, також у католицьких монастирях все забрали і у церквах. Одних людей татари в полон забрали, другі від меча загинули, треті – від голоду, четверті – від моровиці. У церкві Святого Юрія було 54 трупи убитих людей...»⁴² Отже, у літописі говориться про небажані, з точки зору православного священика, речі. Адже церква Святого Юра була православною. І в ній православних людей вбивали свої ж православні козаки або їхні союзники – татари.

Твором українського автора другої половини XVII ст., в якому частково була відображена Хмельниччина, є

⁴⁰ Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець: джерелознавче дослідження. – Вид. друге. – С. 121.

⁴¹ Там само. – С. 122

⁴² Там само. – С. 123

«Хроніка з літописців стародавніх» Феодосія Софоновича (? – 1677).⁴³ Хоча твір не дійшов до друкарського верстата, проте існував у численних списках. Тому вплинув на українське історіописання наступних часів.

Про автора «Хроніки...» відомо таке. Народився він десь у першій чверті XVIII ст. в Києві у міщанській родині. Освіту здобував у Києво-Могилянській академії, де отримав знання з латинської, грецької, польської та церковнослов'янської мов. У 1640-х – на початку 1650-х рр. викладав у цьому навчальному закладі, у 1653–1655 рр. був його ректором. Весною 1655 р. став ігуменом Києво-Михайлівського монастиря. У нього на очах проходили події Хмельниччини й Руїни.

Феодосій Софонович розглядав історію України-Русі з давніх, зокрема киево-руських часів, до війни під проводом Хмельницького, а також до деяких подій після неї. Опис доведений до 1672 р., коли турецьке військо взяло Кам'янець-Подільський.

Для Софоновича війна під проводом Хмельницького стає важливим моментом історії Русі. Сам автор був не лише очевидцем цих подій, але і брав у них безпосередню участь. При читанні «Хроніки...» складається враження, що Софонович намагався бути максимально правдивим, оскільки опи-

⁴³ Твори Феодосія Софоновича див.: Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. – К., 1992; Феодосій (Софонович). Виклад о Церкві святій / упоряд. о. Юрій Мицик. – К., 2002.

сує події, ніби не стаючи ні на ту, ні на іншу сторони. Лише в рідких випадках дозволяє собі давати якісь оцінки.

Розповідаючи про події 1648 р., хроніст не дошукується причин козацької війни, немає в нього й апологетики Хмельницького. Радше, навпаки. Якщо виходити з опису того, що відбувалося в 1648 р., то бачимо, що автор «Хроніки...» звертає увагу на події, які аж ніяк не прикрашають козаків та їхнього ватажка. Наприклад, чимало уваги приділено опису взяття й руйнування козаками міста Тульчин. «...полковник Ганджа, – пише Софонович, – з немалим козацьким військом підійшов до Тульчина, де вся шляхта воєводства Брацлавського сховалася, і князь Четвертинський Іван з ними сховався. Ганджа хотів тоді той

Києво-Могилянська академія. Старий корпус на фотографії 1860-х років

Тульчин здобути. Шляхта з Тульчина жадала перемир'я. Ганджа з ними перемир'я учинив, але, однак, поставив вимогу, щоб всіх жидів було видано. І так шляхта видала всіх жидів зі всією їхньою маєтністю. Ганджа усіх жидів наказав убити, а маєтності їх забрав і відійшов від Тульчина. Після цього швидко інший полковник Хмельницького, Остап Іванський, прийшов до Тульчина зі своїм полком, здобув замок Тульчинський, шляхту, яка була в тому замку, повбивав, там і князь Четвертинський Іоанн, православний, був убитий, а княгиню його до Умані було взято в неволю». ⁴⁴ Козаки в цих описах постають як убивці й грабіжники: навіть убивають православних людей, русинів. Спеціально акцентується увага на вбивстві православного князя Івана Четвертинського. Принагідно варто відзначити, що руський князівський рід Четвертинських розглядався в той час як один з головних покровителів православ'я в Речі Посполитій.

Софонович виявляє помітну лояльність до польських королів. Про них говорить з повагою – що характерним було для тодішнього етикету. Особливо тепло відзивається про короля Владислава: «Владислав був дуже добрий до Русі і зичливий». ⁴⁵ Описавши перемогу козаків і татар під Пилявцями, хронікер розповідає про похід цих військ під Львів та Замостя, який для місцевих мешканців, у тому числі право-

⁴⁴ Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. – С. 228.

⁴⁵ Там само.

славних, став справжньою трагедією: «...Хмельницький та хан зі своїм військом потягнулися під Львів. Йдучи, татари багато міст і сіл пустошили й палили, і людей у неволю забирали. Під Львовом ставши, дуже багато шкоди вчинили, а львів'яни відкупилися в Хмельницького, давши йому багато скарбу. Звідти пішов Хмельницький із ханом під Замостя, всюди пустошачи і людей у неволю беручи. Коли Замостя добував, то замостяни великим скарбом від Хмельницького відкупилися. А загони козацькі й татарські тим часом аж за Віслою пустошили. Так і зима надійшла, тоді Хмельницький і хан з дуже великими скарбами повернулися додому».⁴⁶ Тобто з цих слів випливає, що ні Хмельницький, ні його союзники, татари, не йшли на українські землі з «визвольною місією», чи мали на меті захопити Варшаву й утвердити свою владу в Речі Посполитій. Зрештою, в системі тогочасних уявлень останнє було нереальним. Хмельницький не мав аристократичної крові й не міг сприйматися як легітимний правитель.

З боєм Софонович описує події, що відбулися після Зборівських домовленостей. Спочатку говорить, що король Ян II Казимир надав козакам вольності, обіцяв не допускати перебування коронних військ на українських землях, забрати церкви в уніатів і віддати їх православним. Далі читаємо: «Там же за вислугу татарам дозволив король взяти багато місць на Поділля, які могли би оборонятися...» Це мож-

⁴⁶ Там само. – С. 229.

на зрозуміти так. Мовляв, король змушений був відкупитися чимось від татар, які прийшли з козаками. Він вирішив їх обманути, дозволивши грабувати міста на Поділлі, які могли оборонятися. І тут далеко не найкращу роль відіграли козаки, які «перед татарами приходячи, запевняли на місцях людей, що буде спокій, а коли їх пускали в міста, за ними татари вслід приходили і людей зі всіма скарбами брали в неволю». Софонович, розповівши про ці безчинства, вигукує: «Горе! Горе!»⁴⁷

Дещо незвичним видається опис битви під Берестечком у 1651 р. Хроніст говорить, що поляки переважно почали напирати на татар, не особливо чіпаючи козаків. Татари подумали, що поляки є в змові з козаками. Це налякало їх. І вони вирішили відступити з поля бою. У цій ситуації король міг козаків у болотах потопити й побити. Але змилостивився над ними і наказав жовнірам не гонити козаків. «Козаки самі, затривожившись, втекли на Україну, все покинувши, і дуже багато їх у болоті потонуло...». ⁴⁸

Наскільки таке бачення битви під Берестечком відповідає дійсності, можна дискутувати. Але цей опис, як і інші фрагменти «Хроніки...», засвідчують: автор був роялістом і з пієтетом ставився до влади польського короля. І в цьому контексті Хмельницький, який воював з королем, не міг сприйматися позитивно.

⁴⁷ Там само. – С. 229.

⁴⁸ Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. – С. 230.

О. Сіренко. «Битва під Пилявцями»

Автор «Хроніки...» виражав позицію тогочасного вищого православного духовенства України, яке не бачило в козаках своїх надійних союзників. Його представники ладні були орієнтуватися на легальних правителів, наприклад на польського короля чи, зрештою, на царя московського.

Можемо констатувати, що українські хроністи, які писали під час Хмельниччини та відразу після неї, не замовчували негативні факти в діяннях козаків (занадто ці факти були очевидні!). Через це не могли вони творити апологетичний

образ козака чи їхнього гетьмана Богдана Хмельницького. Козацька апологетика на сторінках українських літописних творів з'являється пізніше – коли про негативні реалії стали забувати, а в козацької старшини з'явилася потреба утвердити себе як пануючий соціальний стан на українських землях.

Загалом із середини й другої половини XVII ст. до нас дійшло мало українських писемних пам'яток, які б давали відносно цілісну картину Хмельниччини й намагалися осмислити це явище. На те була низка причин.

По-перше, воєнні лихоліття, що стали постійними на українських землях протягом тривалого часу, аж ніяк не сприяли тут розвитку літературної творчості. Наприклад, у цей час зазнала руйнації та занепадала Києво-Могилянська колегія.

По-друге, вище православне духовенство Київської митрополії, що загалом стояло на позиціях лояльності до влади Речі Посполитої, не було в захопленні від дій Хмельницького та його повстанців. Воно намагалося займати відносно нейтральну позицію, балансуючи між козаками та державною владою. Представники цього духовенства (а саме вони в той час репрезентували українську інтелектуальну еліту), як правило, в своїх творах оминали тему Хмельниччини, обмежуючись абстрактними закликами до миру.

По-третє, козацька старшина в той час ще не спромоглася створити в своєму середовищі інтелектуалів, які б могли зайнятися осмисленням і прославленням Хмельниччини. Це

сталось пізніше, у XVIII ст., коли з'явилася низка козацьких літописців та їхніх послідовників.

Можна також допустити, що чимало писемних творів, які з'являлися в той час в Україні, у вогні воєнних лихоліть просто були знищені й не дійшли до нас.

Натомість у другій половині XVII ст. осмислення Хмельниччини зустрічаємо в творах авторів-католиків, передусім у літературі польській. Це не дивно. Інтелектуали, що представляли польське шляхетство, хотіли з'ясувати, чому такі нещастя впали на Річ Посполиту.

Однією з перших праць, де велася мова про війну під проводом Хмельницького, є праця Йоахима Пасторія (справжнє прізвище – Гіртенберг; роки життя – 20.09.1611 – 26.12.1681)⁴⁹ «Війна скіфо-козацька, або Про змову татар, козаків і руської черні проти Польського королівства за непереможного короля Польщі і Швеції Яна Казимира», яка вийшла в 1552 р. у Гданську з присвятою королю Яну II Казимиру.⁵⁰ Народився Пасторій у сім'ї протестантського пастора в Сілезії. Протягом життя кілька разів міняв віровизнання. Був лютеранином, соцініанином, кальвіністом, зрештою перейшов на католицизм і навіть став католицьким священиком. Тривалий час проживав на Волині, будучи лікарем у за-

⁴⁹ Про Йоахима Пасторія див.: *Мицик Ю. А.* Пасторій Йоахим // Енциклопедія історії України: у 10 т. – Т. 8. – С. 87.

⁵⁰ *Pastorio I.* Bellum scythico cosacicum, seu de coniuratione Tartarorum, Cosacorum ey plebis Russicae contra Regnum Poloniae ab invictissimo Poloniae et Sveciae rege Joanno Casimiro... – Gedani, 1652.

можній шляхетській родині Сенют. Коли вибухнула Хмельниччина, переїхав до Балтійського Помор'я. Жив у Ельблонгу, Гданську, Фромборку. Був офіційним історіографом короля Яна Казимира.

Йоахим Пасторій

У праці «Війна скіфо-козацька...» розглядаються події 1648–1651 рр. Варто враховувати, що ця праця була написана незадовго після волинського періоду життя Пасторія, коли він належав до «братів польських» (соцініан).⁵¹ Соцініани, як і інші неправославні, зазнавали переслідувань з боку

⁵¹ Про соцініанство на українських землях див.: Історія релігії в Україні. – К., 2002. – Т. 5. – С. 52–94.

повсталих козаків. Значна частина з них змушена була покинути українські землі. І все ж серед них поширеною була думка, що у вибуху Хмельниччини винуваті самі польські шляхтичі. Деякі соцініани, прийнявши православ'я, навіть опинилися в лавах козацького війська. Наприклад, до таких належав Юрій Немирич (1612–1659), автор проекту Гадяцького договору.⁵²

Пасторій неприхильно ставиться до козаків. Вони для нього – варвари. На початку твору історик дає характеристику Хмельницькому.⁵³ Про нього він пише, що той був козаком «старої міліції», тобто реєстрового війська, «окрім мистецтва володіння зброєю, якого навчився в попередніх війнах», володів письмом, «що рідко зустрічається в цих варварів».

Автор «Війни скіфо-козацької...» твердить, що Хмельницький був сотником, навіть козацьким послом до короля й сейму, потім писарем реєстрового козацького війська. Він видався королеві Владиславу IV здібною людиною, яка могла б очолити козацьке військо для ведення війни. Тут, ймовірно, робиться натяк на те, що Владислав готувався до війни з татарами й турками. Хоча про це прямо й не говориться.

⁵² Про Юрія Немирича див.: Брик М. Юрій Немирич на тлі історії України. – Лосцер, 1974; *Stanisław Kot. Jerzy Niemirycz – w 300-lecie Ugody Hadziackiej.* – Paryż: 1960.

⁵³ *Pastorio I. Bellum scythico cosacicum, seu de coniuratione Tartarorum, Cosacorum ey plebis Russicae contra Regnum Poloniae ab invictissimo Poloniae et Sveciae rege Joanno Casimiro...* – P. 5–7.

Увага короля до Хмельницького зробила його пихатим. Оскільки до «зовнішньої війни» справа не дійшла, Хмельницький шукав собі роботу. Випадково посварився з «Чаплинським, підстаростою Конєцпольського», за межі своєї землі. Хмельницький вважав, що Чаплинський вчинив йому «приватну зневагу» й захотів помститися. Він легко знайшов спільників у «місцях, де всі пам'ятали про давню свободу» і «де спокій видавався важким як основа неволі». Зрештою Хмельницький втік на «запорізькі острови», де козаки мали своє пристанище.

В одному із останніх своїх видань «Історії Польщі часів правління Владислава IV до його отруєння, міжкоролів'я й обрання та коронації Яна Казимира» (1680 р.) Пасторій більш розлого говорить про конфлікт між Чаплинським та Хмельницьким. При цьому посилається на лист останнього до гетьмана Миколи Потоцького.⁵⁴ Хоча самого листа не наводить. Там йдеться про те, що Хмельницький мав на території Чигирина маєтність, яка дісталася йому від батька. Батько ж, за твердженням Пасторія, був шляхтичем із Литви, який одружився на русинці. Маєтність йому в Чигирині надав гетьман (ймовірно, Станіслав Конєцпольський). У битві під Цецорою в 1620 р. він опинився в неволі і був завезений до Туреччини, де й помер. А його син, себто Богдан

⁵⁴ *Pastorio I. Historiae Polonae pars prior de Vladislav IV Regis extremis, secutoq; inde interregno, et Joannis Casimiri Electione ac Coronatione.* – Gedani, 1680. – P. 31–35.

Хмельницький, потрапив у неволю до кримських татар, звідки його викупила мати. З того часу Богдан жив удома, займаючись господарством, поки Чаплинський (мається на увазі Данило Чаплинський, на той час підстароста чигиринський), отримавши від гетьмана Станіслава Конєцпольського Чигирин, не вигнав його з маєтності. Хмельницький намагався порозумітися із сином гетьмана, Олександром Конєцпольським. Але це нічого не дало. Тоді майбутній козацький вождь подався до Варшави, до короля Владислава, який перед тим хотів його зробити гетьманом козацького війська. Проте і тут він допомоги не отримав. За відібране майно Хмельницький одержав невелику суму – 50 злотих. До того ж Чаплинський у Чигирині прилюдно побив його сина і погрожував йому самому. Становище Хмельницького погіршували доноси козацького сотника Романа Пешти. «Молодий Конєцпольський», тобто Олександр, наказав арештувати Хмельницького, що й було зроблено. Із ув'язнення той звільнився лише завдячуючи поруці свого приятеля, полковника Станіслава Кричевського (Михайло Станіслав Кричевський у той час був чигиринським полковником реєстрових козаків). Після цього всього Хмельницький, не чуючи себе в безпеці в Чигирині, втік на Запоріжжя.

Окрім того, Пасторій говорить, що після смерті короля Владислава Хмельницький говорив, ніби той рекомендував йому шукати справедливості, взявшись за шаблю.

Популярною віршованою хронікою, де розповідалося про

події Хмельниччини, була праця барокового поета й історика Самійла Твардовського (1595? – 1661) «Війна домова з козаками й татарами, московітами, потім шведами й угорцями, яка точилася протягом дванадцяти років».⁵⁵ Перше її видання побачило світ у Кракові в 1660 р.⁵⁶ Друге – у Каліші в 1681 р.⁵⁷ Твір користувався популярністю не лише в Польщі, а й Україні.

⁵⁵ Про Самійла Твардовського та його твір див.: *Тарасенко І. Ю.* «Wojna Domowa» польського хроніста С. Твардовського як історичне джерело та пам'ятка історичної думки. – К., 2011; *Kaczmarek M.* Epicki kształt poematów historycznych Samuela Twardowskiego. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, 1972.

⁵⁶ *Twardowski S.* Wojna domowa z Kozaki i Tatarzy, Moskwą... przez lat dwanaście tocząca się dotąd. – Kraków, 1660.

⁵⁷ *Twardowski S.* Wojna domowa z Kozaki i Tatarzy, z Moskwą, potem Szwedami i z Węgry przez lat dwanaście za panowania... Jana Kazimierza... Na cztery podzielona księgi... Opus posthumum. – Kalisz, 1681.

Герб Самійла Твардовського

У поемі чимало уваги було приділено битвам під Збарожом у 1649 р. та Берестечком у 1651 р. Героями твору можна вважати князя Ярему Вишневецького та короля Яна Казимира. Подібний концептуальний підхід щодо героїв простежується і в романі Генріка Сенкевича «Вогнем і мечем», оскільки автор цього художнього твору теж використовував «Війну домову...» Твардовського. Зрештою, сам термін «війна удома», що можна перекласти як «війна громадянська», широко ввійшов у вжиток у польській історіографії для означення Хмельниччини.

Для Твардовського Хмельницький не є позитивним героєм. Хоча, треба віддати належне автору, він достатньо об'єктивно описує діяння козацького гетьмана. У творі є розділ під назвою «Звідки взявся Хмельницький»,⁵⁸ де Твардовський з'ясовує причину козацького повстання. Історія ця виглядає таким чином.

Хмельницький володів хутором, що знаходився неподалік Чигирин. Володарем цього міста був «коронний хорунжий» (мається на увазі Олександр Конєцпольський – староста чигиринський). Самого ж Хмельницького Твардовський оцінює високо. Мовляв, це був «неабиякий чоловік», «бага-

⁵⁸ *Twardowski S. Wojna domowa z Kozaki i Tatary, z Moskwą, potem Szwedami i z Węgry przez lat dwanaście za panowania... Jana Kazimierza... Na cztery podzielona księgi... Opus posthumum. – Kalisz, 1681. – S. 5–6.*

то чого знав» – і військову справу, і грамоту. Правда, ці здібності стали причиною того, що він «переповнився гонором».

Далі поет-хроніст згадує про те, що король Владислав замишляв воювати з турками. Тоді він радився з Хмельницьким. Пропонував йому з великими військовими силами податися в морський похід. На це майбутній козацький вождь погодився.

Чому Хмельницький не пішов на турків, Твардовський не говорить. А переходить до історії конфлікту з Чаплинським. Останній позаздрив багатству Хмельницького й хотів на його землях поставити слободу. Але той не пішов із ним на переговори. Через те Хмельницького кинули до в'язниці, де він просидів кілька днів. Судячи зі слів Твардовського, відпустити в'язня вмовила Чаплинського дружина цього урядника.

Хмельницький, звісно, образився. Він ніби сказав: «Живий Бог, і ще не вмерла козацька мати». Вийшовши із ув'язнення, почав змовлятися з такими ж незадоволеними, як він, і щось замишляти. Тоді, за свідченням Твардовського, гетьман (очевидно, мався на увазі коронний гетьман Микола Потоцький на прізвище Ведмежа Лапа) послав листа до Кжечовського, тобто Михайла Станіслава Кричевського, щоб той негайно спіймав Хмельницького і тримав його до наступних розпоряджень. Однак Кричевський, маючи із Хмельницьким «свої справи», застеріг його, показавши лист гетьмана.

Після цього Хмельницький «осідлав прудкого коня», набрав загін козаків і подався на Запоріжжя. Щоб виправдати цей «зрадницький вчинок», посилав до гетьмана листи, в яких скаржився на Чаплинського, що той його ув'язнив.

Далі подається дуже цікава інформація про переговори Хмельницького в орді, тобто з кримськими татарами, на яку, на жаль, дослідники не звертають увагу. Мовляв, козацький ватажок нагадав татарам про минулі свої з ними угоди (в оригіналі *akkordu* – ймовірно, від італійського слова «узгодження») і про послуги, надані «їхньому Сангерейу». Під останнім, судячи з усього, мався на увазі калга Шагін-Гірей, який відігравав помітну роль в історії Кримського ханства в 20-х рр. XVII ст.

Так, у 1623 р. кримським ханом став Мехмет-Гірей, який із Персії повернув свого брата Шагін-Гірея, зробивши його калгою, тобто другою особою в державі. Цього ж року Персія розпочала війну з Османською державою. Кримський хан теж вступив у війну з османами, залучивши при цьому запорозьких козаків. Війна з турками й протурецьки налаштованими силами в Кримському ханстві тривала до 1629 р. Цю війну можна трактувати як війну за незалежність кримських татар від османів. І діяльну в ній участь взяли українські козаки. Мехмет-Гірей в остаточному підсумку програв, загинувши в 1629 р., а Шагін-Гірей знову емігрував до Персії.⁵⁹

⁵⁹ Про ці події та їхній контекст див.: *Кралюк П.* Козацька міфологія України: творці та епігони. – Харків: Фоліо, 2016. – С. 60–63.

Якщо наведене свідчення Твардовського про переговори Хмельницького в орді не є вигадкою і має під собою підстави, то можна припустити, що в 1620-х роках Богдан разом зі своїми соратниками брав участь у війні Мехмет-Гірея та Шагін-Гірея проти турків.

Твардовський пише, що хан вагався, чи йти з Хмельницьким на угоду – бо підозрілим той йому видався. Однак коли козацький проводир віддав свого сина в заставу, поклявся на шаблі та ще й дав багаті дарунки, хан погодився допомогти і наказав татарам підготувати сім тисяч вояків.

Веспасіанан Коховський

Ще одним відомим твором про Хмельниччину, який мав вплив як на польську, так і на українську історіографії, були «Аннали Польщі від смерті Владислава IV» авторства Вес-

пасіана Коховського (1633–1700).⁶⁰ У другій половині XVII ст. він вважався одним із найпопулярніших польських «сарматських» поетів. У молоді роки довелося йому «понюхати пороху». У 1650 р. Коховського зарахували до крилатих гусар, які воювали проти українських козаків. Він був учасником Берестецької битви 1651 р. Воював також проти Московії й шведів. Брав участь у Віденській битві 1683 р.

В останні роки життя Коховський зацікавився історією. Навіть став історіографом короля Яна III Собеського. Найбільший його історичний твір, згадувані «Аннали Польщі від смерті Владислава IV», виходив по частинах й видавався в Кракові. У цьому творі висвітлювалися історичні події, свідком яких часто був сам автор. За життя Коховського вийшло три частини цього твору – у 1683, 1688, 1698 роках. Всі вони були видані латинською мовою. Невиданою лишилася лише четверта частина. Вона побачила світ у перекладі польською мовою аж у 1853 р. Михайло Грушевський вважав, що це «найбільша й найпопулярніша зі старих праць про Хмельниччину».⁶¹

Чимало інформації про Хмельниччину, її причини, початок і перебіг до 1655 р. подано в першому випуску «Анналів...» Коховського.⁶² Козацьке повстання Коховсь-

⁶⁰ Про Веспасіана Коховського див.: Герасименко Н. О. Коховський Веспасіан // Енциклопедія історії України: у 10 т. – Т. 5. – С. 244.

⁶¹ Грушевський М. Історія України-Руси: у 11 т., 12 кн. – Т. 8, ч. II. – С. 204.

⁶² Kochowski W. Annalium Poloniae ab obitu Vladislai IV Climacteres. Climacter

кий іменує «безбожним бунтом», а його ініціатором вважає Хмельницького. Про діяльність останнього говориться чимало.⁶³

Праця «Аннали Польщі від смерті Владислава IV» В. Коховського, як і «Війна домово...» С. Твардовського, спричинила вплив як на польську, так і на українську історіографію. Цей твір використовували козацькі літописці, зокрема Григорій Грабянка. Звертався до нього й Генрік Сенкевич, пишучи роман «Вогнем і мечем».

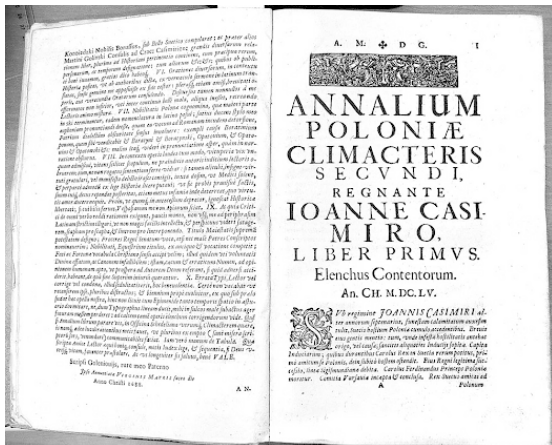
Коховський наводить різні версії щодо походження батька Богдана Хмельницького – Михайла. На думку одних, він походив із Мазовії, інші вважали, що з Лисянки. В силу обставин Михайло опинився в Жовкві, при дворі гетьмана Станіслава Жолкевського. Іван Данилович утворив Чигиринське староство, Михайло перебрався туди й служив у нього писарем. Тут він оженився з козачкою. Коли ж гетьман Жолкевський подався з військом у Молдавію, щоб підтримати місцевого господаря Гаспара Граціані, який розпочав війну з турками, Данилович зібрав чимало козаків із околиць Чигирини й послав їх на цю війну. Михайло в цьому війську був сотником. Також у цей похід вирушив його син Богдан. У битві під Цецорою польське військо, яким командував Жолкевський, зазнало поразки. Гетьман загинув. Із ним загинуло чимало воїнів. Серед них був Михайло. Богдан же опинився

primus. – Cracoviae, 1683.

⁶³ Ibid. – P. 19–25.

в неволі.

Далі Коховський говорить, що Богдана козаки викупили з кримського полону – ніби заради пам'яті його батька, обмінявши на татарських полонених. Така мотивація виглядає дещо дивно. Адже, принаймні з цього тексту, не дуже зрозуміло, чим так догодовив Михайло Хмельницький козакам.

В. Коховський. «Аннали Польщі від смерті Владислава IV»

Щодо Богдана, то він, опинившись на волі, швидко почав набирати впливу серед козацтва, оскільки був письменним і вмів полагоджувати різні справи.

Автор «Анналів...» спеціально акцентує увагу на освіті Богдана Хмельницького. Допускає, що він учився в «київсь-

кій гімназії» або «у Ярославі у єзуїтів».

Коховський у своїй праці намагається подати психологічний портрет Хмельницького. Про нього пише: «Певно, у зрілому віці він навчився обережності, навчився практично оцінювати кожную нову річ, відкладати надію на майбутнє і виявляти то лагідність, то знову жорстокість, часто не погрожуючи, водночас не забувати про помсту». Відзначає він і його військові якості, витривалість духу. А ще – «лице мав усміхнене, котрим приховував, як блискучий лід гнилу воду, порухи своєї душі». Будучи вояком, Богдан відзначався послухом, ніколи не наражав себе на небезпеки. Тобто Хмельницький постає людиною потаємною, уміє приховувати свої прагнення. Проте це потаємне іноді проривалося. Тому, пише Каховський, Хмельницький брав участь у козацьких бунтах – Тараса Трясила, Острянина й Гуні, але вміло уникав «заслуженої кари». Щоб продемонструвати на прикладі психологію Хмельницького, автор «Анналів...» розповідає таку легенду: мовляв, коли гетьман Станіслав Конєцпольський спорудив фортецю Кодак, то запитав Богдана в присутності інших козаків, що він може сказати про цю твердиню. Але той не витримав і відповів: «Що руки зробили, руки й зруйнують». Ця легенда немає реальної основи. Вона наведена для того, щоб продемонструвати приховану скритість та підступність Хмельницького. Однак вона набула поширення – особливо в літературі українській.

Давши таку психологічну характеристику майбутньому

козацькому ватажку, Коховський приділяє чимало уваги взаємостосункам Хмельницького й Ілька Барабашенка (саме так це ім'я звучить у Коховського). Щодо останнього, то тут мався на увазі черкаський полковник козацького реєстрового війська Іван Барабаш (? – 1648).⁶⁴ Про нього нам відомо небагато. Вважається, що Барабаш завжди тримав сторону влад Речі Посполитої. Воював під Цецорою та Хотиним. У 1646–1647 рр. зустрічався із королем Владиславом, обговорюючи питання походу на татар і турків. На початку повстання Хмельницького лишився на боці Речі Посполитої. Загинув навесні 1648 р. Існує версія, що був утоплений козаками – прихильниками Хмельницького.

Постать Барабаша з часом обросла численними легендами. Він став героєм, точніше антигероєм думи про Хмельницького й Барабаша. У ній розповідається, що Барабаш мав якійсь листи-привілеї від короля, які переховував. І ось Хмельницький їх спеціально викрадає, підпоївши Барабаша. Подібні легендарні оповіді зустрічаються також у писемних творах.

Оповідь Коховського про Хмельницького й Барабаша, чи то Барабашенка, має теж чимало легендарного. Автор «Анналів...» пише, що Барабаша король іменував гетьманом запорозьким, а Хмельницького – військовим писарем (notarius). Ці люди за своєю вдачею й звичаями помітно різ-

⁶⁴ Про Івана Барабаша див.: *Срезневский И.* Иван Барабаш, малороссийский гетман // *Московский наблюдатель.* – 1835. – Ч. I. – С. 597–611.

нилися між собою.

Барабаш ніби слухався можновладців, готовий був йти на Чорне море, щоб воювати з «ворогами королівства», тобто турками, але при умові, що на це буде легальний дозвіл. Як відомо, сейм Речі Посполитої не дав згоди королю Владиславу для проведення війни з турками. У Коховського навіть наводиться промова Барабаша до козаків, де він закликає їх утриматися від бунтів і обіцяє їм, якщо на це буде згода влади, повести їх на «розбійничі ватаги татар» і на Чорне море.

«Зовсім не так невинно повадився Хмельницький, – пише Коховський. – Його неспокійна душа вагалася. То хилився він до тих, хто був прихильний до розбишацтва, то знову пригадував, що королівський двір, ображений (це було йому добре відомо) занехаяною війною, легко пристане на його бік... Замислювався, чому війну розпочато й занехаяно, зброю піднято й відкинуто?» Хмельницький, говорить далі Коховський, знав, що при королівському дворі є чимало противників війни з турками. Вони вважали, що ця війна може викликати небезпеку. Знали про це й козаки. Але вони не лякалися й ладні були йти на загострення відносин.

Подальші події у Коховського розгортаються як детектив. «Удаючи велику приязнь», читаємо далі, Хмельницький запросив Барабаша до себе в куми на хрещення дитини. І під час гостини з Барабашем посварився якийсь козак і убив його. Ніби Хмельницький не був причетний до цього вбивства, але те, що це сталося в його домі, кидає на нього тінь вини.

Більше того, це було на руку Хмельницькому, адже Барабаш стримував свавільних козаків.

З інформації та міркувань Коховського випливає, ніби Хмельницький та бунтівні козаки вирішили скористатися суперечностями у владному середовищі Речі Посполитої. Можна так зрозуміти, що, пішовши війною на турків, вони би мали прихильність з боку короля, але наражалися на незадоволення з боку шляхти. Підтримані королем, козаки могли б виступити проти шляхетського загалу. Це, звісно, не говориться прямо – радше випливає з контексту.

Саме після вбивства Барабаша почалися наради бунтівників. Про це стає відомо коронному хорунжому Олександрові Конєцпольському, якого повідомили сотник Оніаш та Роман Песта. Хмельницького арештовують. Але Конєцпольського упросив Кречовський (мається на увазі Михайло Станіслав Кричевський) взяти того на поруки. Кречовського ж Коховський характеризує як давнього приятеля й кума Хмельницького. Майбутній вождь повстання живе в Кречовського вдома ніби як під арештом. «...вони, – читаємо в «Анналах...», – напивалися й цілувалися сердечно, а коли Кречовський, п'яний від меду, заснув твердим сном, Хмельницький, позбавившись його опіки, швидко втік спочатку на острів Бучок, потім – на Микитин Рів, де застав майже триста товаришів-козаків, яких послав у різні сторони ширити сім'я бунту».

Як бачимо, із цього оповідання випливає, що причиною козацького повстання була не особиста образа Хмельницького, а дещо інші чинники. Акцент робиться на психологічних моментах – бунтівній натурі Хмельницького. Також дається зрозуміти, що він прагнув скористатися незгодами в середовищі влади Речі Посполитої. Про історію конфлікту з Чаплинським тут не йдеться.

Правда, ця історія в «Анналах...» подається пізніше, коли Коховський наводить промову Хмельницького про кривди козаків, виправдовуючи повстання.⁶⁵ Хмельницький говорить таке: «Гляньте на мене і майте милосердя! Я запорізький військовий писар, старий вояк, наділений багатьма маєтностями, перетерпів варварське ув'язнення і замість того, щоби бути обдарованим, без жодної провини, окрім тиранської сваволі, зазнав небезпеки для життя. Мого сина жорстко замордовано, жінку забрано, маєток захоплено, не лишили мені навіть коня, а останнім часом мене шукають, щоб убити мене. І не залишилося мені, заслуженому воїну, що проливав свою кров і тіло якого вкриті рубцями від ран, нічого іншого, як лише через фальшиве звинувачення в бунті згинуть від руки ката».

Виклавши ці жалі Хмельницького, Коховський ніби хоче показати, що стоїть за цими словами. Колись Хмельницький, твердить він, мав конфлікт із чигиринським підста-

⁶⁵ *Kochowski W. Annalium Poloniae ab obitu Vladislai IV Climacteres. Climacter primus. – P. 27–28.*

ростою Чаплинським (у тексті твору – Чаплицький) за фільварок Суботів. Майбутній гетьман володів фільварком без законних підстав. Земля, на якій з'явилося це володіння, за твердженням Коховського, була подарована ще чигиринським старостою батькові Богдана. Хмельницький вважав цю землю своєю, оскільки тривалий час господарював на ній і мав воєнні заслуги перед Річчю Посполитою. Але на цей фільварок претендував Чаплинський. Справа дійшла до суду. Вирішено було, що Чаплинський заплатить за фільварок певну суму і той перейде в його володіння. Хмельницький змушений був піти на таке, але затаїв образу.

Говорить Коховський і про побиття сина Хмельницького. Але побив його не Чаплинський, а його зять Коморовський на чигиринському ринку палицею. І побив не до смерті. Що-до історії з жінкою, то її Коховський вважає зовсім фальшивою. У «Анналах...» стверджується, що, коли почалося козацьке повстання, то жінка Чаплинського втекла з Чигирина. Її схопив і зґвалтував Хмельницький, одружився на ній, але потім жорстоко замордував.

Загалом Коховський розглядає Хмельницького як підступного й бунтівного чоловіка. Те, що він творить, є злодіяннями і йде на шкоду Речі Посполитій, до якої автор «Анналів...», зрозуміло, має пієтет. Однак Коховський вказує на певні таланти козацького ватажка. Інша справа, що ці таланти не йдуть на користь людям.

У другій половині XVII ст. польсько-шляхетські

автори написали низку робіт, у яких так чи інакше зачіпали питання Хмельниччини. Не всі вони дійшли до друкарського верстата, багато залишилося в рукописах. Ці твори можуть слугувати як джерелами для реконструкції історичних подій, так і для відтворення суспільних настроїв того часу.

Названі праці Пасторія, Твардовського й Коховського заклали основи польсько-шляхетського бачення Хмельниччини. Безперечно, важливим було те, що вони були надруковані.

Ці робити малювали картину козацького повстання, розставляючи відповідні акценти. Ця картина знайшла відображення як у роботах західних авторів, так і авторів українських.

Зокрема, є цікавою робота Самійла Грондського (20-ті рр. XVII ст. – після 1672) «Історія козацько-польської війни...».⁶⁶ Про автора цього твору відомо, що він походив з польського шляхетського роду, служив у кварцяному, тобто королівському, війську Речі Посполитої. Мав стосунок до низки дипломатичних місій. Був присутній на переговорах поляків з Хмельницьким наприкінці жовтня 1655 р. під Львовом. З часом Грондський перейшов на службу до правителя Семиграддя Юрія II Ракоці, який змагався за трон короля Речі Посполитої. Після поразки Ракоці став його секретарем і оселився в Семиградді. У середині XVII ст. Грондсь-

⁶⁶ Grondski S. Historia belli cosacco-polonici... – Pestini, 1789.

кий почав писати латинською мовою свою історичну працю, яка охоплювала події 1648–1672 рр. Проте на початку 70-х рр. XVII ст. робота над нею була перервана у зв'язку зі смертю автора. За життя останнього вона не друкувалася. Опублікували «Історію козацько-польської війни...» у Пешті лише в 1789 р.⁶⁷

У цій праці автор наводить свідчення про Хмельницького, які він взяв від Івана Виговського та свого товариша Станіслава Любовицького, з яким разом брав участь у переговорах з козаками. На цей твір звертав чимало уваги Іван Франко в своїй науковій розвідці «Хмельниччина (думи, пісні та вірші)».⁶⁸ За мотивами твору Грондського він навіть написав поему «На Святоюрській горі».

Грондський, на відміну від вищезгаданих польських авторів, інакше говорить про батька Хмельницького. Каже, що він, будучи шляхтичем, вчинив якийсь злочин і через те мусив ховатися серед козаків. Така інформація видається цілком вірогідною. Адже деякі шляхтичі Речі Посполитої, аби уникнути кари за вчинені злочини, втікали на Запорізьку Січ. У нових краях Хмельницький-старший одружився з козачкою і мав від неї лише одного сина на ім'я Богдан.

Останній виріс серед козаків, але отримав шкільну освіту.

⁶⁷ Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. – Т. 8, кн. 2. – С. 204.

⁶⁸ Франко І. Хмельниччина: (думи, пісні та вірші) // Його ж. Зібрання творів: у п'ятидесяти томах. – К., 1986. – Т. 43. – С. 77–84. (Звідси ми черпаємо інформацію про твір Грондського).

Загалом життя в нього складалося добре, хоча він не зміг зробити військову кар'єру. Однак гетьман Станіслав Конєцпольський виявив до нього прихильність і поставив писарем козацького війська. Тоді ж Хмельницькому гетьман дарував ґрунт понад Дніпром, де той закрив свій хутір Суботів.

Правда, Конєцпольський ніби жалкував, що залишив Хмельницького живим. Бо той був здібний, але схильний до бунту. І ще ніби Конєцпольський передбачав, що від Хмельницького Річ Посполита зазнає лиха. Хоча, схоже, в таких свідченнях більше фантазії, аніж реалій.

Після смерті Станіслава Конєцпольського його син Олександр, бажаючи прославитися, вирішив напасти на татар. Хмельницький не взяв участь у цьому поході. Тоді на Хмельницького почав наговорювати Данило Чаплинський, заявляючи, що той незаконно володіє землею. Потім він влаштував напад на Богданові володіння, відібравши їх у нього. Окрім того, Чаплинський забрав жінку, з якою жив Хмельницький, пошлюбивши її.

Відповідно, зневажений Богдан звертався до суду, сейму, врешті до короля, але це нічого не дало. Король Владислав порадив йому на насилля відповісти силою. При цьому говорив, що хоче напасти на татар і пропонував Хмельницькому взяти участь у цій акції.

Після цього Богдан, бажаючи помститися, почав агітувати козаків підняти повстання. Але він розумів, що козацької сили в цій справі буде замало. І ніби, розмірковуючи зі змов-

никами, натякнув на те, щоб вдатися за допомогою до татар. Далі в Грондського подана дуже цікава інформація про те, як досягалося порозуміння з татарами. Її варто навести повністю:

«Деякі козаки завважили: «Вкажи нам лише, пане Хмельницький, спосіб дійти до ладу з татарами...» А ті, що знали про плани короля, налягали на Хмельницького, щоб той говорив докладніше. Тоді він промовив: «Не можу довше укривати від вас, братці, того, що король уже віддавна, маючи намір розпочати війну з турками, для сеї цілі мав приготоване заграничне військо, але задля опору державних панів мусив відправити його. Тепер він намовляє нас, аби ми робили напади на турецькі краї і таким способом змусили турків до нападу на Польщу, аби в таким разі польські мовновладці хотя-нехотя мусили організувати оборону. А щоб ви повірили, що се правда, ось вам лист короля, переданий мені канцлером у часі його відвідання, ось вам хоругов і булава, передані мені при таких і таких свідках із тим, що король хоче мене поставити гетьманом. Я не захотів прийняти сього уряду, знаючи, що дехто, може, здібніший за мене, і не бажаючи на власну руку братися до такого великого діла. Тут він предложив зібраним усе те, що згадав у своїй промові, і представив свідків, а потім мовив далі: «Маючи се все в руках, думаю, що добре буде післати з-поміж нас послів до татар і сповістити їх про королівські плани і при тім порадити їм, що, коли хочуть жити з нами в спокої, нехай допоможуть

нам воювати Польщу, а коли ні, то виповісти їм війну. Думаю, що вони не довго будуть вагатися. Бо вже й так вони були би напали на Польщу за відмову данини, коли б ми їх не вдержали. А тепер через останній напад Конєцпольського вони розсерджені до крайності».⁶⁹

Можемо констатувати, що польські автори середини й другої половини XVII ст., негативно оцінюючи Хмельниччину та її вождя, вважали козацьке повстання випадковістю чи непорозумінням, викликаним помстою образеного Богдана, який відзначався певними здібностями, зокрема військовими, але був людиною непевною, схильною до бунту.

Звісно, це оповідання Грондського отримало відповідну літературну обробку. Можливо, щось домислив автор, щось міг домислити й Любовіцький, від якого Грондський, імовірно, його почув, та й Виговський щось теж міг додати від себе, подаючи свою оповідь у вигідному для козацької старшини світлі. Але наведене оповідання видається достовірним – принаймні виглядає набагато достовірніше, аніж вищенаведені оповіді про початок Хмельниччини Пасторієм, Твардовським та Коховським. Треба враховувати й те, що наведена інформація мала своїм джерелом оповідь Виговського, який був людиною, наближеною до Хмельницького, й багато про нього знав.

⁶⁹ Франко І. Хмельниччина: (думи, пісні та вірші) // Його ж. Зібрання творів: у п'ятидесяти томах. – К., 1986. – Т. 43. – С. 81–82.

Думку, що саме особиста образа Хмельницького призвела до повстання, поширювала і козацька сторона. Адже тоді повстання отримувало моральне виправдання як помста за зневажену честь, гонор. Подібне бачення також із розумінням сприймалося польською шляхтою.

Хмельницькому, як антигерою в польських писемних пам'ятках середини й другої половини XVII ст., часто протиставляються, як герої, король Ян Казимир (тут, звісно, спрацьовували роялістські погляди) і князь Ярема Вишневецький. Пізніша польська історіографія, зокрема в XIX ст., відійшла від таких спрощених підходів. Але їх успішно «воскресив» Генрік Сенкевич у згадуваному романі «Вогнем і мечем».

Ще одне відносно достовірне свідчення про Хмельницького залишив венеціанський дипломат Альберто Віміна да Ченедра (справжнє ім'я – Мікеле Б'янкї; роки життя – 1603–1667).⁷⁰ У червні 1650 р., як представник Венеціанської республіки, він з дипломатичною місією прибув до Хмельницького, аби умовити того приєднатися до антиосманської коаліції. Щоправда, Віміна лише представляв венеціанського посла Ніколо Сагредо у Відні і не мав повноважень укладати угоди й договори. Вірчу грамоту та посольські інструкції йому підписав Сагредо, який склав також листа до Хмельницького.

⁷⁰ Станіславський В. В. Віміна Альберто // Енциклопедія історії України: у 10 т. – К., 2003. – Т. 1. – С. 565.

Ярема Вишневецький

У своїх листах до віденського посла Віміна подав цікаву інформацію про Хмельницького. Він також є автором праці «Історія громадянської війни у Польщі», надрукованій у Венеції в 1671 р.⁷¹

У цій книзі дещо є про походження Хмельницького. Хоча козацький вождь іменується варваром, але автор зазначає, що гетьман походив із шляхти. Батько Богдана був литовським шляхтичем, який втік до запорізьких козаків, аби уникнути судової кари. Відзначає Віміна й освіченість Хмельницького. Говорить, що той навчався в якійсь гуманістичній школі в Кракові. Через те був набагато освіченішим, ніж ін-

⁷¹ *Vimina A. Historia delle gverre civili di Polonia... – Venetia, 1671.*

ші козаки.⁷²

Причину козацького бунту Віміна також бачив у особистій образі Хмельницького, в якого ніби гетьман Станіслав Конєцпольський відібрав «сільце Суботів». А син гетьмана, королівський хорунжий, посадив майбутнього козацького вождя в темницю. З ув'язнення Хмельницького звільнили приятелі, які й допомогли йому втекти на Запоріжжя.⁷³

Проте набагато цікавішим є лист Віміні, де він оповідає про своє посольство до Хмельницького і де навіть поданий словесний портрет Хмельницького (один з небагатьох прижиттєвих описів козацького вождя).

Історія цього посольства така. Віміна отримав від венеціанського посла у Відні Сагредо доручення з'ясувати, наскільки вірні відомості, поширювані у Варшаві, про намір кримського хана спільно з козаками напасти на Порту. Коли такі наміри у них справді є, то їх бажано було б підтримати, пообіцяти допомогу Венеціанської республіки – що правда, лише в загальних виразах, до отримання подальших інструкцій.

Якщо ж би виявилося, що такого наміру у татар і козаків немає, то послові доручалося зіграти на почуттях Хмельницького. Він мав оповідати козацькому ватажку, як то його цінують у Венеції. Говорити про важке становище, в якому опинилася Османська імперія, де розладнане управління

⁷² Ibid. – P. 6–7.

⁷³ Ibid. – P. 3–4.

і зріє невдоволення у війську. Шість років Порто даремно напружує свої сили для боротьби з Венеціанською республікою, флот якої кілька разів замикав Дарданелльську протоку. Останній раз він протягом двадцяти двох місяців тримав її в блокаді, не даючи ні вийти, ні ввійти турецьким кораблям. Коли б до нового наступу венеціанського флоту приєднався козацький флот, заблокувавши Константинополь з моря і перекривши туди поставку продуктів на кілька тижнів, то в столиці Туреччини почалися б бунти.

Віміна також повинен був з'ясувати, яке становище козацького війська, якої суми грошей потребує Хмельницький від Венеціанської республіки і як ці гроші можна передати без розголосу.

Ось як дипломат описує козацького вождя. Подаємо це у викладі Грушевського:

«Я застав гетьмана («пана генерала») в його покою з вищезгаданими послами (що вернулися з Варшави) і деякими козацькими начальниками. Він устав з свого місця і стрів мене серед покою, обняв мене і посадив потім коло себе. Я подав йому вірительну грамоту вашої ексцеленції (Сагреда) і разом з нею латинський переклад, бо довідався, що гетьман не вміє італійської мови, ані з близьких до нього осіб ніхто нею не володіє. Мої пояснення (що до перекладу, спорядженого на швидку самим Віміною) задоволили його, і без якогось-небудь закиду він почав з того, що випив за моє здорове горілки – котра кілька разів обійшла наоколо, – аж прийш-

ла пора обіду. Підчас того він розпитував мене про новини з Німеччини і про деякі подробиці воєнних успіхів Венеції, аж нарешті дав знак, щоб я виложив свої поручення. Тоді я розповів, що в. ексцеленція вислав мене уцілювати його руки і засвідчити поважання до його особи та побажання, аби йому повелось забезпечити спокій собі і своїм людям згодою почесною і корисною. Християнські володарі сподіваються, що нинішнє затишшє (в операціях против Турка) урветься, бо Козацька нація (la-natione Cosacca) не звикла його зносити – підіймаючи зброю на Турка на суші й на морі. Він (Турок) тепер стоїть безборонний перед якими-небудь нападами з сеї сторони, звертаючи всі сили на те, щоб стримати успіхи венецьких сил, нагромаджених під Дарданелями... Проїшла поголоска, що й Татарин пристає з козаками, заохочений догідною для різних здобутків ситуацією – хоче, по перше, заволодіти Отоманською імперією, на котру претендує, і вона йому належить, по друге (се вже, очевидно, завдання козаків): визволити з неволі патріярха і силу бідних християн. Тому всесвітліша республіка Венецька схотіла вислати когось, щоб довідатися правди в сих поголосках і запевнити в. ексцеленцію, що Турок був би так притиснений морськими й сухопутними силами Венеції, що мусів би лишити Татарам і козакам повну свободу в здійсненню їх планів.

«Відповів (гетьман), що дякує в. ексцеленції за чемні відносини і ще перед моїм приходом дуже інтересувався успіхами венецької сили і царгородськими розрухами. Що він ті-

шився їх (венецькими) успіхами і радо прилучився б до їх акції, коли б лише домашні справи забезпечились настільки, аби не треба було боятися нових внутрішніх клопотів – при незабезпечених відносинах з Поляками, що почувають себе ображеними до живого. Єсть люде (між Поляками) добре настроєні, що бажають спокою, але є ще й неспокійні люде, що не перестають відгрозуватись і похвалятися пімстою (козакам), і умови згоди досі не виконані. Знає, що татарський посол був в Варшаві, але в яких справах, се ближче йому не відомо, і хоч він ханові брат і товариш, він не може здаватись на нього так далеко, що міг би облишити край без оборони, виставляючи його на небезпеку ногайських нападів. В кождім разі не залишить подати сю справу на обряду і рішення Запорозького товариства (*compagnia di Zaporosa*), припускаючи при тім, що всесвітліша республіка Венецька підогріла б охоту козаків відповідною грошевою субсидією».

Віміна на се відповів, що при великім множенстві козацького війська не трудно було б його поділити й пуститися на війну з частиною його – лишивши другу частину для охорони. Польщі козакам нема чого боятися – так вона знищена і вичерпана, і прихильники реваншу не мають послуху у короля і більш розважних людей. Що до грошевої субсидії з боку Венеції Віміна припускав, що вона її не відмовить, хоч має величезні видатки. На се гетьман нічого не сказав, а запитав, чи Віміна має паспорт від польського короля, инакше сказавши – чи робить свої пропозиції за його відомом і згодою?

Віміна відповів, що не має, і не просив, бажаючи заховати свою місію в секреті, одначе короля поінформовано про сю подоріж, і він виявив своє спочуттє. На се гетьман завважив, що дійсно для такої акції потрібна згода короля – і пустився в згадки про пляни Володислава, розбиті неохочими до війни магнатами. Радив вислати посольство до хана й прихилити його до походу на Турків, вважав се можливим, бо відносини Татар до Турків подібні до тих, в яких були козаки до Польщі до останнього часу; коли б хан схотів іти на Турка, гетьман також пішов би. З сього Віміна мусів зміркувати, що всі варшавські балачки про ханські пляни проти Порти, про татарсько-козацьку акцію в сім напрямі й польські накази Хмельницькому – післати козаків на море, чиста фікція: Хмельницький не знав про се нічого і висловлював все се як свій проєкт і цілком нову гадку. Але ясніш поставити сього делікатного питання Віміна не зважився; він тільки спитав гетьмана, чи се не на Турка покликав хан козаків до помоги (в дорозі йому сказали, що Хмельницький саме виїздить за Дніпро до козацького війська, зібраного на поклик хана). Гетьман заперечив – військо зібране для походу на Черкесів, що не схотіли дати ханові уставленої дани хлопцями й дівчатами.

Серед сих розмов, що потривали кілька годин і перепліталися горілкою, оповідає Віміна, кінець кінцем застелили стіл і принесли обід, до котрого запрошено і його, і потім довго пили, аж доки прийшла пора відправляти послів: одного та-

тарського, другого донських козаків, і гетьман відпустив Віміну, двічі випивши добрим вином за щасливі успіхи венецької зброї. Роспитувавши старшин Віміна довідався, що татарський посол приїздив з подякою хана за козацьку поміч в експедиції на Черкесів, а Донці приїздили потвердити своє братство з Запорозьким військом і заручитися його протекцією...

Потім Віміна мав ще другу авдієнцію у гетьмана, і на ній продовжувалися тіж розмови. Гетьман спитав між иншим, чому Венецька республіка не постарається намовити воевод Валахії, Молдавії і Трансільванії, щоб вони теж піднялися на Турка і визволилися з-під його влади? Віміна не знав, що на се сказати. Далі гетьман докладніше спинився на кримській справі, доводячи, що похід хана певно привів би до повного упадку Оттоманську імперію, і тому треба б приложити всяких старань, щоб його підняти, – говорив, що напише про се в листі до Сагрета, і дійсно написав. Стараючись зрозуміти се натискання Хмельницького на участь хана (про бажання хана воювати на Турка йому знов таки нічого не було відомо!) – Віміна пояснив собі се так: «Хмельницький, чоловік дуже дотепний, знав, що йому нема чого боятися иншого нападу, як тільки від сього сусіда-варвара (хана); хоч він не довіряє й Польщі, але знає, що рушитися вона не може через недостачу людей, грошей і згоди. Тому хотів би бачити Татар заплутаними в турецьку війну: при звязку Татар з Поляками тільки се забезпечило б і улекшило б його людям похід на

Евксін і побіду».

У суботу, 11 червня, гетьман закликав Віміну до Суботова, «свого улюбленого місточка», і там прийняв «з своєю звичайною чемністю». Сказав, що хоче його відпустити, дав йому листа до Сагреда, паспорт на дорогу туди й назад, з наказом усім полковникам, сотникам і т. д. чинити післанцеві вільний пропуск і давати все потрібне на дорогу, і визначив трьох козаків провідників. Висловив надію, що скоро побачить

Т. Шевченко. Богданова церква в Суботові, 1845 р.

його знову, а тим часом порадиться з Запорозьким військом в сій справі та постарається довідатися про погляди хана. Нехай Сагредо буде певен, що готовости підняти се славне діло – війну з Турком, гетьманові не бракуватиме. З розчуленням оповідає Віміна про багаті дарунки, які від нього одержав (прегарний карабин, багато інкрустований), всякий припас на дорогу (між иншим мід, котрого рецепту при тім

Віміна подає) і кілька талярів «на горілку». Дуже хвалить при тім Віміна козацьку гостинність і чемність взагалі...

В листі до Сагреда, переданім Хмельницьким і пересланім Віміною до нього зі Львова (написано його досить доброю латиною), гетьман дякує іменем своїм і війська за виявлену до них прихильність, але в доволі рішучім тоні заявляє неможливість вчинити зараз Венецькій республіці ту прислугу, що вона від нього собі бажає. Вже покійний король Володислав хотів підняти всі сили на Турка і дав Запорозькому війську гроші на морські човни: вони ще й тепер лежать готові на Дніпровім березі, – але магнати і дорадники короля не допустили до тої війни короля «і заборонили нам подати руку помочи всесвітлійшій Венецькій республіці, як ми того хотіли». В тих трудних обставинах союзником і братом гетьманові і війську був хан; зазнавши його ласки, вони і в справі помочи Венеції не можуть поступати без нього сепаратно: нехай Сагредо порадить своєму урядові вислати послів до хана, і коли той дасть згоду, то й гетьман з військом не відмовляється від помочи – за відомом і дозволом короля. Гетьман дуже б бажав, щоб Бог привів до одностайности християнських володарів, аби вони могли дати відправу всяким ворогам, та дав при тім змогу виявити і йому свою приязнь Венецькій республіці і віддати їй бажану прислугу, – але як бачимо, кінець кінцем все залежатиме перед усім від кримського хана!»

Взагалі лист написаний дуже зручно, крайне загально і ди-

пльоматично, і категоричну відмову прибирає масою приємних слів; цікаво також, що гетьман про військо тільки загально згадує на початку, а пише все від себе: ми та й ми, «Б. Хмельницький, гетьман війська його кор. мил. Запорозького». Загалом як документ козацької політики і дипломатії лист дуже цікавий: перед венецькою дипломатією, може, найбільш виробленою в цілім світі, канцелярія війська Запорозького не осоромилася.

В додаткових листах, написаних тоді ж зо Львова (одно явне, друге зашифроване), Віміна висловляє ще деякі небезінтересні міркування. Підносить, що на будуче треба, щоб лист до Хмельницького був написаний від самої Республіки безпосереднє; сим разом «секретар» (Виговський) питав його, чому уряд Республіки не звернувся сам, а доручив сю справу віденському послові, і Віміні доволі трудно було се виправдати. Що до великості субсидії, що її козаки хотіли б отримати, йому не вдалось одержати виразної відповіді ні від Виговського, ні від козацьких послів, що були в Варшаві; з причин, вказаних гетьманом, вони взагалі були здержливі на пункті яких небудь обіцянок більшої помочи. Але він, Віміна, думає, що навіть і за малий козацький похід варто добре заплатити. Навіть мала козацька екскурсія на турецькі землі була б роздута поголосками і змусила б Оттоманську імперію кинути в той бік великі сили і таким чином зробила б велику диверсію на венецькім фронті. Піднявся б дух в невдоволених підданцях Порти: молдавських, валаських,

семигородських, і вони захотіли б скинути з себе турецьке ярмо, а мабуть, і Москва не пропустила б покористуватися сею нагодою, і Венеція могла б уложити з Турцією почесну і корисну згоду». ⁷⁴

Ми цілком свідомо навели цей чималий уривок, де Грушевський переказує лист Віміні й аналізує його контекст. Тут подано немало важливої інформації, яка допомагає зрозуміти логіку вчинків Хмельницького, місце Війська Запорізького на геополітичній шахівниці тогочасної Європи. Віміна підтверджує те, що король Владислав, будучи до цього заохочений Венеціанською республікою, ладний був почати війну з турками. В той час Османська держава втягнулася у виснажливу війну з Венецією за острів Крит (Кандію). Якби Річ Посполита розпочала війну з турками, був би відкритий «другий фронт». Передбачалося, що козаки на своїх чайках чинитимуть диверсії проти османського флоту на Чорному морі. А це створить для турків серйозні проблеми. Воювати на два фронти їм буде важко.

Хмельницький знав про плани Владислава щодо цієї війни. Більше того – залучався королем до її підготовки. Правда, проводити цю війну не дозволили магнати й шляхтичі.

У 1650 р. Віміна та венеціанські дипломати наївно сподівалися, що їм вдасться реалізувати цей план, вступивши в переговори з Хмельницьким. До цього питання вони підійшли не дуже серйозно. Як уже говорилося, Віміна не мав ста-

⁷⁴ Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. – Т. 9, кн. 1. – С. 48–51.

тусу посла. І ніяких конкретних пропозицій не привіз. Навіть не обумовив суми фінансової допомоги для козаків – а без цього вони не пішли б воювати.

Місія Віміні скінчилася нічим. Хоча його гарно приймали Хмельницький та козаки, але це, радше, був вияв дипломатичного етикету. Козацький провідник ніби й не відмовляв прямо венеціанському посланцю. Натомість дав пораду звернутися до кримського хана, оскільки той є союзником козаків. У тогочасній ситуації таке звернення було мало-реальним. Кримське ханство лишалося васалом-союзником Османської держави і, схоже, не збиралося з нею розривати стосунків.

Хмельницький у цьому листі постає як хитрий політик. Він приділяє посланцю увагу, обдаровує його, пиячить з ним. Хоча та пиятика й частування, схоже, були елементом гри Хмельницького. Зрештою Богдан відмовляє Віміні, але робить це так, щоб залишити в посланця позитивне враження.

Із західних авторів другої половини XVII ст., що присвятили спеціальну працю історії Хмельниччини, варто назвати П'єра Шевальє. Він контактував із козаками, які були завербовані французьким урядом в Україні під час Тридцятилітньої війни й брали участь в облозі Дюнкерка в 1645–1646 рр. У 1648–1654 рр. Шевальє був секретарем французького посольства в Польщі. Написав французькою мовою книгу «Історія війни козаків проти Польщі», яка побачила світ

у 1663 р. в Парижі. У скорому часі вона була перевидана в 1668 р. У 1672 р. вийшла в Лондоні англійською мовою. Тобто є сенс говорити про певну популярність цього твору на Заході.

«Історія війни козаків проти Польщі» складається з «Розвідки про землі, звичаї, спосіб правління, походження та релігію козаків», «Розвідки про перекопських татар» та «Історії війни козаків проти Польщі». Вона давала змогу західному читачеві познайомитися з Україною. У ній, поряд з письмовими та усними джерелами, використовувалися й спостереження автора П'єра Шевальє.

Цікаве ставлення Шевальє до Хмельницького. Він порівнював його з Олівером Кромвелем. Тим самим козацький вождь ніби вписувався в європейський політичний контекст. Ось як це звучало в «Історії війни козаків проти Польщі». Автор, звертаючись до читачів, писав:

«Ця історична книга подає деякі матеріали, що мають зробити її читання приємним. З неї можна довідатися про досить своєрідний спосіб ведення війни та боїв; хоробрі вчинки, які нагадують подвиги героїв роману; війська, чисельність яких дозволяє повірити в те, що написано про війська гунів, готів, вандалів, сарацинів, персів та турків; і, що ще більше гідне подиву, ми знайдемо образ мужа, який для того, щоб піднятися над іншими, приводить в рух величезний механізм та наводить жах на те королівство, якого ні всі мо-

гутні держави християнського світу, ні навіть могутня імперія турків досі не змогли похитнути. Одним словом, Кромвеля, який вдруге з'явився на Русі, який був не менш честолюбивий, хоробрий та спритний, ніж Кромвель в Англії». ⁷⁵

Це порівняння, на перший погляд, може видатися позитивним. Але чи справді це так? З одного боку, Шевальє відзначає титанізм Хмельницького. Характеризує його як хороbru й спритну людина, що привела «в рух величезний механізм». Але, з іншого боку, відзначається його честолюбство. І це в очах Шевальє аж ніяк не є чеснотою. Своїми діями козацький гетьман наводить жах. Відповідно, титанізм Хмельницького приносить не користь, а зло.

Шевальє намагався відносно об'єктивно писати про Річ Посполиту, про місце в ній козаків, яких він не ідеалізував, але й не очорнював. Позиція Шевальє – це, радше, позиція стороннього спостерігача. Хмельниччину автор вважає чи не найбільшою небезпекою в історії Речі Посполитої. «...поляки, – пише він, – завжди чинили опір усім, навіть найгрізнішим ворогам, і всі ці війни не здавалися їм такими небезпечними, як війна з козаками, що розпочалася 1648 р., майже в момент смерті короля, бо ці бунтарі втягнули в свій заколот мало не все населення Чорної Русі. Крім того, раптом позбувшись тієї смертельної і непримиренної ненависті, яку вони завжди відчували до татар, козаки ввійшли з ними в

⁷⁵ Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі / пер. з франц. Ю. І. Назаренка. – К., 1993. – С. 21.

спільку й навіть попросили підтримки у турків для цілковитого зруйнування та спустошення Польщі». ⁷⁶

Хмельницького Шевальє називає «першою іскрою цього повстання та рушієм усієї війни». Пише, що той належав до шляхетського стану, а його батько навіть був підстаростою. Мав Богдан деяку освіту. І в козацькому війську дослужився до сотника.

Причину Хмельниччини Шевальє малює дещо нестандартно. Намагається не концентруватися на особистих образах козацького вождя, а вписати події повстання в більш широкий контекст. Він пише: «Король Владислав, якому надоїло сидіти без діла, коли більшість інших християнських королів і князів були зайняті війною, 1646 р. міркував про план війни проти перекопських татар, яких він хотів вигнати з Криму. Хмельницький здавався йому гідним командування козацьким військом, якому король надавав головного значення в цьому поході. Проте плани короля не були підтримані ні християнськими монархами, зрештою досить зайнятими чимось іншим, ані навіть венеціанцями, на допомогу яких він розраховував...» ⁷⁷

⁷⁶ Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі / пер. з франц. Ю. І. Назаренка. – С. 74.

⁷⁷ Там само. – С. 75.

Ю. Брандт. «Повернення козаків з походу»

Владислав змушений був розпустити своє військо. Тепер Хмельницькому, за словами Шевальє, не було чим зайнятися. Через таке безділля він «ввійшов у розбрат» із Чаплинським за межу одного зі своїх маєтків. Про сам конфлікт та його наслідки розповідається таким чином: мовляв, Чаплинський погано повівся з дружиною Хмельницького, а його сина побив палицями. «Невдовзі Хмельницький, – читаємо далі, – знайшов спосіб добитися сатисфакції за цю образу, використовуючи прагнення до визволення, що він його помітив серед руського населення, яке не могло насолоджуватися миром, бо мир замість того, щоб приносити йому (населенню) спокій, давав шляхті більше змоги держати селян у рабстві та пригніченні».⁷⁸ Отже, Шевальє звертає увагу на соціальний аспект Хмельниччини. Хоча особиста образа й відіграла

⁷⁸ Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі / пер. з франц. Ю. І. Назаренка. – С. 76.

певну роль на початку повстання, але воно не відбулося, якби не було соціального незадоволення – принаймні така думка виникає при читанні твору. Хмельницький, маючи впевненість у відданості козаків, утік на Запоріжжя, де й підняв повстання.

При цьому Шевальє вважає, існувала таємна змова Хмельницького й короля Владислава. Ця версія декому може видатися фантастичною. Але вона поширювалася серед політиків та урядовців Речі Посполитої, з якими Шевальє контактував. «Дехто, – говорить цей автор, – був переконаний, зрештою не зовсім безпідставно, що король Владислав, бажаючи повернутися до свого плану війни проти татар, підтримував з Хмельницьким таємні зв'язки і допоміг повсталим козакам для того, щоб Річ Посполита була змушена дати королю військо для втихомирення козаків. Козаки повинні були з'єднатися з королівським військом, що складалося переважно з чужинців під командуванням довірених королю людей, а тому це військо не слухало б наказів Речі Посполитої та пішло б за Владиславом проти татар і навіть проти турків, з якими королю довелося б неминуче воювати, якщо б він зачепив татар».⁷⁹

Образ Хмельницького, який постає зі сторінок «Історії війни козаків проти Польщі», не є однозначним. З одного боку, автор вказує на військовий талант Хмельницького. Козацький вождь уміло керує козацькими військами, йому

⁷⁹ Там само.

вдається виграти чимало битв. Він проявляє винахідливість, у деяких випадках застосовує незвичні прийоми ведення війни. Відзначає Шевальє й політичний талант Хмельницького. Той уміє знайти спільну мову серед своїх, організувати схильну до анархізму козацьку масу. Також Хмельницький непогано веде гру із чужими можновладцями, використовує протиріччя серед них.

Але, з іншого боку, козацький вождь представлений як підступна людина. Демонструючи на словах вірність королю й владі Речі Посполитої, він часто вводить їх в оману, підтримуючи зв'язки із нехристиянськими володарями. Гетьман може очорнити своїх конкурентів, вдавшись до обману. Варто говорити й про його безпринципність, коли він легко йде на союз із татарами й турками, які перед цим були ворогами українців.

Вважайте – перед нами постає політик макіавеллівського штибу. Чи сприймати такого політика позитивно, це питання. Тим паче, коли цей політик руйнує одну із найбільших християнських держав Європи, що в очах Шевальє не могло бути позитивом.

Підсумовуючи сказане про те, хто писав про Хмельницького в середині й другій половині XVII ст., можемо констатувати, що це переважно були польські та західноєвропейські автори. Війна під проводом цього вождя сприймалася ними як війна громадянська. Бо справді, якщо виходити з розуміння тодішніх політичних реалій, то воювали між собою

мешканці однієї держави – хоча й здійснювалося це не без зовнішнього втручання. Ця громадянська війна не сприймалася позитивно, адже вона руйнувала Річ Посполиту, яка для багатьох цих авторів була «їхньою державою» і до якої вони мали сентимент.

Персона Хмельницького переважно трактувалася неоднозначно. З одного боку, автори вказували на здібності козацького гетьмана. Іноді він постає як умілий політичний діяч, що вміє досягати свого. Проте в основі його успіхів є не лише талант, а й підступність, хитрість, політичний аморалізм.

Причина цієї війни, здебільшого, трактувалася поверхово. Вважалося, що була вона викликана бажанням помсти Хмельницького, якого образив польський шляхтич Чаплинський, а влада Речі Посполитої не захотіла ображеного захистити. Хоча й були намагання поглянути на цю проблему в більш широкому плані, з'ясувати інші причини цього явища. Та все ж особиста помста стояла на першому плані.

Творення образу героя

Попри те, що з часом в українській та російській літературах Хмельниччину почали трактувати як війну, в якій релігійний чинник відігравав чи не найбільшу роль, а українських козаків як захисників православ'я, насправді стосунки між православним духовенством, особливо вищим, та козацтвом не були простими.

Так, у 20-х роках XVII ст. козацтво отримало ідеологів в особі православного духовенства. На той час в Україні саме його представники виконували роль інтелігенції. Проте у 1630-х роках ситуація змінилася. Союз православного духовенства й козацтва був зруйнований. Православне духовенство й козацтво все більше дистанціювалися один від одного. Здавалося, Хмельниччина мала знову актуалізувати цей союз.

Правда, духовенство не поспішало опинитися в козацьких обіймах. Якщо в 1620-х рр. воно вимушене було це зробити, оскільки в особі козаків отримало покровителів, то на середину XVII ст. ситуація виглядала інакше. Влада Речі Посполитої за часів правління короля Владислава легалізувала православну церкву. Відверто підтримати козаків — означало нарадитися на неприємності. Так можна було втратити навіть маєтності, що належали церкві. А чимало цих маєтностей знаходилися на територіях, які не контролюва-

лися козаками.

Під час подій середини й другої половини XVII ст. київські православні митрополити, як і православні єпископи на теренах України й Білорусії, намагалися проводити зважену політику, відстоюючи свої інтереси. Їм доводилося маневрувати між різними державно-політичними структурами, силами – козаками, Річчю Посполитою, Московією й Османською державою.⁸⁰ У цій ситуації вони воліли утриматись від крайнощів, зокрема від апологетики козацтва та їхнього вождя Богдана Хмельницького.

Симптоматичною є позиція Інокентія Гізеля (1600? – 1683),⁸¹ одного з провідних православних інтелектуалів України середини XVII ст., який обіймав високе ієрархічне становище – архімандрита Києво-Печерської лаври, належав до найвпливовіших православних діячів України того часу.

⁸⁰ Див.: Шкрібляк М. «Церковний Переяслав» на тлі унійних колізій і політично-ідеологічних стратегій ранньомодерної України-Руси. – Чернівці, 2015.

⁸¹ Про Інокентія Гізеля див: Сумцов Н. Ф. Иннокентий Гизель: К истории южнорусской литературы XVII ст. // Киевская старина. – 1884. – № 10; Гизель І. Вибрані твори: у 3-х томах. – К., 2010. – Т. III.

Інокентій Гізель

Він є автором низки творів. Одним з найбільш знаних серед них вважається релігійно-етичний трактат «Мир з Богом людині», що вийшов у друкарні Києво-Печерської лаври в 1669 р. – якраз у розпал Руїни. Здавалось, у цьому творі мали б відобразитися тогочасні проблеми, пов'язані з козацькими змаганнями. Однак цього немає. Лише в передмові до читачів зустрічаємо таку згадку: «Відомо всім, що ця люта багаторічна ворожнеча в Малій Росії праведним судом Божим за наші гріхи на нас наведена. Та ми про те, аби отямитися, від гріхів повстати, Господу Богу догодити, однак, не дбаємо. А тому, раз гріх перебуває в нас, то й ворожнеча нас

губити не перестає». ⁸²

Гізель у трактаті «Мир з Богом людині» говорить (хай і дуже загально) про ворожнечу, котра панує в Україні. Але, дошукуючись її причин, знаходить відповідь у душі провіденціалізму, характерного для середньовічних авторів. Мовляв, усі нещастя, які впали на Україну, це покарання за гріхи людей.

Ця позиція також знайшла відображення в такому відомому творі, як «Синописс». ⁸³ До сьогодні ведуться дискусії, яке відношення мав Гізель до цього твору, чи був він його автором. Перше видання «Синописсу» в 1674 р. вийшло за його благословенням. Тобто якщо Гізель і не був автором цього твору (радше, це було колективне творіння), то цілком імовірно він міг здійснювати його загальну редакцію. Принаймні давши благословення, Гізель погоджувався з концепцією вказаного твору.

«Синописс» є викладом історії Русі від найдавніших часів, закінчуючи подіями середини XVII ст. Переважно це компіляція з різних історичних хронік, літописів, що мали поширення в той час. Він у концентрованому вигляді давав схему російської історії, яка на довгий час стала визначальною в російській історіографії. «Синописс» витримав чима-

⁸² Гізель І. Мир з Богом чоловіку... // Його ж. Вибрані твори: у 3-х томах. – К.; Львів, 2012. – Т. I. – С. 71.

⁸³ Див.: І. В. Жиленко. Синописс Київський // Лаврський альманах / ред. рада: В. М. Колпакова (відп. ред.) та ін. – К., 2002. – Спецвип. 2: Синописс Київський. У вказаній монографії поданий текст «Синописса».

ло видань (загалом їх нараховується 29). У царській Росії він майже протягом ста років виконував роль підручника історії.

Автор чи автори «Синопису» спеціально підносять Володимира Мономаха. Адже цей князь був особливо шанованою особою в тогочасних київських книжників. «Синопис» представляє згаданого князя царем, який отримав регалії від візантійського імператора Олексія Комніна. Потім царська влада переходить у Галич, пізніше – у Москву.

У «Синописі» звернута увага на руйнування Києва Батием. Ця подія трактується як трагедія. У творі чимало говориться про боротьбу проти татар. Загалом твір має антитатарську спрямованість. І це зрозуміло. Адже татарські набіги становили значну проблему для України. Окрім того, татари активно втручалися в українські події середини й другої половини XVII ст.

Антитатарський дискурс, присутній у «Синописі», схоже, мав політичний підтекст. Гізель та його сподвижники, як і інші православні інтелектуали того часу, були проти того, щоб утвердилась татарська й турецька протекція над українськими землями. А певні кроки до такого утвердження саме й робив Хмельницький. Не хотіли також вони домовленостей між царем московським, з одного боку, й турецькими та кримсько-татарськими правителями, з іншого. Звідси їхня неприязнь до татар, намагання підняти значимість московських можновладців, подати їх як царів, що боролися з татарами.

Інокентій Гізель. «Синопис»

«Логічним завершенням» «Синопису» був перехід Києва під владу московського царя. Ця подія зображується в панегіричних тонах. Мовляв, колишня «царственна столиця» повернулася під руку нащадків київських князів, які правлять у Московії і мають всі права на Київ.

У такому обґрунтуванні теж був політичний підтекст. За сім років до першого видання «Синопису» був укладений Андрусівський договір між Московією й Річчю Посполитою, згідно якого Київ тимчасово зберігався за Московією. В перспективі Московія мала повернути місто Речі Посполитій. Гізель та його сподвижники цього не хотіли. Тому обґрунто-

ували законність перебування Києва під Московією.⁸⁴

У «Синописі» немає згадок ні про Богдана Хмельницького, ні про козаків, ні про їхні «визвольні змагання». На перший погляд, це дивно. Адже, здавалось, Хмельницький завдяки Переяславській раді привів Україну під руку Московії. А для автора чи авторів «Синопису» це мало би бути позитивом.

Ігнорування в «Синописі» Богдана Хмельницького й козацтва мало підстави. Було в авторів цього твору достатньо інформації про те, що Хмельницький підтримував тісні стосунки з турецькими й татарськими можновладцями. А чисельна присутність у війську Хмельницького кримських татар багато про що свідчила. Тобто Хмельницький сприймався автором чи авторами «Синопису» не як «воз'єднувач» Малої й Великої, а, радше, як соратник «невірних».

Подібну картину бачимо й у творах інших українських авторів того часу. Козацька тема, як і тема Хмельниччини, ігнорувалася в Києво-Могилянській академії, хоча там навчалася чимало вихідців із козацького середовища. Те саме можна сказати й про професорів академії.

Показовим є приклад Лазаря (в миру – Луки) Барановича (? – 1693).⁸⁵ Він належав до найбільш впливових церков-

⁸⁴ Мечта о русском единстве. Киевский синопис (1674). – М., 2006; *Пеитич С. Л.* «Синопис» как историческое произведение // Труды Отдела древнерусской литературы. – М.; Л., 1958. – Т. XV. – С. 284–298.

⁸⁵ Про Лазаря Барановича див.: *Горська Н. Д.* Образ Ісуса Христа у проповідях Лазаря Барановича // Образ Христа в українській культурі. – К., 2001; *Дов-*

них діячів та інтелектуалів України другої половини XVII ст. Значна частина його життя припала на складний період Хмельниччини та Руїни, коли більшості українців було не до питань культури. На початку 1640-х Баранович викладав у Києво-Могилянській колегії, а в 1650 р. став її ректором та ігуменом Братського училищного монастиря. У 1651 р. залишив академію і як чернець перебував у монастирях Києво-Кирилівському, Куп'ятицькому і Дятиловецькому. З 1653 р. став настоятелем Єлецького монастиря Чернігівської єпархії.

8 березня 1657 р. у Яссах митрополитом Гедеоном Молдавським Баранович був висвячений на єпископа чернігівського. На цьому становищі розгорнув активну культурну діяльність.

га Л. До питання про напрямки і перспективи дослідження українських недільних проповідей XVII ст. // *Діалог культур* II. Св. Письмо в українських пам'ятках. – К., 1999; *Радишевський Р. П.* Бароковий концептизм поезії Барановича // *Українське літературне бароко*. – К., 1987; *Сумцов Н. Ф.* К истории южно-русской литературы XVII в. Лазарь Баранович. – Харьков, 1885; *Чорна Л. С.* Проблема оновлення суспільства у філософії Л. Барановича // *Philosophia Prima: метафізичні питання*. – К., 1998; *Хижняк З.* Баранович // *Києво-Могилянська академія в іменах*. – С. 59–60; *Шевченко В.* Нарис філософської думки Чернігово-Сіверщини (XI – початок XVIII ст.). – К., 1999; *Шевченко В. І.* Філософська зоря Лазаря Барановича. – К., 2001.

Лазар Баранович

З-під його пера вийшло чимало книг. Це – збірки проповідей «Меч духовний» (1666, 1668 рр.) «Труби словес проповідних» (1674, 1679 рр.), «Трідіон» (1685 р.), полемічний твір польською мовою «Нова міра старої віри» (1676 р.). Також він є автором поетичних збірок, писаних польською мовою: «Життя святих», «У вінець Матері Божої», «Стовп віри», «Книга смерті» тощо. Найбільш знаним поетичним текстом Барановича є «Лютня Аполлонова» (1671 р.).

Багато уваги цей автор приділяв такій суспільній аномалії, як війна. Питанням війни і миру він присвятив низку поетичних творів. Чи не найкращим серед них є вірш «Світ стрясають грози на людські сльози», де є такі слова:

«Пожалься, Боже, що світ закурився,
Це за гріхи Бог на всіх нас озлився!
Брат брату недруг, син батьку ворожий,
Скрізь недовіра і всі насторожі.
Свої тіні жахаються люди —
Гріхи це чинять, пануючи всюди!
Прямуйте, люди, мерщій до покути,
Не так боятись ви будете скрути.
Бог любий мир вам почне посилати,
Од вас не буде лиця одвертати.
Немов на морі, так хвилі у світі,
У тому морі нелегко вціліти.
Щоб уціліти від лютої хвилі,
Потрібно злості покинуть заїлі.
Боже, дай людям святу твою згоду
І по негоді подай нам погоду.
На Україні
Постійно гинуть, Вкраїна – це море!
Воно червоне,
Хто сам – потоне, в гурті – переборе!
Хай Україна
Буде єдина, татарин хай згине,
Нехай на згоду
Візьме угоду, хай любить русина!
Боже, дай згоди святої Вкраїні,
Хай Україна у січі не гине!
Вже Україну в крові покупало,
Невинним людям надміру припало.
Мед-молоко по землі хай поплинеть,

Люди мечі хай покрушать і кинуть,
Хай переплавлять гармати на дзвони,
Щоб дзвоном славить тебе на всі гони,
Як пожаданий ти мир подаруєш,
Що завжди дітям своїм офіруєш.
Дай, Пане, миру, дай конче святого,
Так хочем того по довгому бою!»⁸⁶

Баранович закликає забути про чвари та об'єднатися всім християнам перед загрозою, яку їм несе мусульманський світ. Він за те, щоб поєднати в цій боротьбі сили поляків і українців. Такий підхід зустрічаємо у вірші «Якими бували русь і поляки»:

«Коли читалось Письмо у костьолі
Здіймались д'горі шаблі польські голі.
Давали ляхи зі зброї пізнати:
Життя за віру всі ладні оддати.
Русин од ляха у тім не одстане —
За отчу віру до бою повстане.
За те од Бога ви благословіться,
Хай підпира вас Господня десниця».⁸⁷

Це можна сприймати як опонування антипольським на-

⁸⁶ Баранович Л. Світ стрясають грози на людській сльози // Слово многоцінне. – К., 2006. – Кн. 2. – С. 307–308.

⁸⁷ Його ж. Якими бували русь і поляки // Україна. Антологія пам'яток державотворення X – XX ст. – К., 2008. – Т. III. – С. 354.

строю, що набули поширення в часи Хмельниччини.

Лазар Баранович. «Меч духовний»

Попри те, що православне духовенство України стримано ставилося до повстання під проводом Хмельницького й до самої особи гетьмана, у церковному середовищі з'явився твір, який прославляв Хмельниччину. Правда, походив цей твір не з православного церковного середовища України, а із середовища православного духовенства Османської держави. Мається на увазі Щоденник Павла Халєбського.

Кілька слів про цього автора та його творіння. Народився Павло Халєбський (інші варіанти – Алепський, Алеппський) (*араб.* – Булос ібн аз-Заїм аль-Халєбі) (близько 1627–

1669)⁸⁸ в місті Халебі, яке було важливим політичним і культурним центром Сирії. Належав Павло до сирійських арабів, його рідною мовою був місцевий діалект арабської мови, яким і був написаний Щоденник.

Батько Павла, Юсеф (? – 1672), був священиком Сирійської православної (мелькітської) церкви. Його дружина померла незадовго після народження Павла. Після її смерті Юзеф, що взяв священницьке ім'я Іоанн, став ченцем у монастирі Мар Саба. У жовтня 1635 р. його висвятили на митрополита халебського, а в листопаді 1647 р. у Дамаску обрали на патріарха антиохійського. На цих ієрархічних посадах він узяв ім'я Макарія.

Павло робив духовну кар'єру під опікою батька. У 1647 р. його висвятили на архідиякона, в чині якого він перебував аж до смерті. Під час архідияконства Павло став секретарем свого батька-патріарха.

⁸⁸ Про Павла Халебського див.: Павел Алепский, архидиаконъ патріарха Макарія // Сборникъ матеріаловъ для исторической топографіи Кіева и его окрестностей (ред. В. Антонович, Ф. Терновський). – К., 1874. – С. 56–91; *Жарких М. І.* Павло Халебський // <http://www.m-zharkikh.name/uk/History/PaulOfAleppo.html>.

Патріарх Макарій Антіохійський. Мініатюра XVII ст.

Важливою проблемою Антіохійського патріархату, як і всіх інших східних патріархатів, у той час була нестача коштів. Макарій вирішив відвідати Московію, щоб отримати там матеріальну допомогу. У цьому теж не було нічого дивного. Подібні вояжі до Московського царства стали звичними для ієрархів православних церков, що знаходилися під владою турків. При цьому не варто забувати, що Макарій та інші східні патріархи були підданими турецького султана й проводили політику, вигідну османській владі. Під час Хмельниччини, про що далі буде говоритися, на теренах України опинилося чимало православних священиків з Османської імперії, які своїми діями провокували козаків на

війну з владою Речі Посполитої.⁸⁹ Макарій та його оточення поділяли погляди цих священнослужителів, що й знайшло відображення в Щоденнику Петра Халебського.

Щоденник Павла Халебського з арабської був перекладений англійською («The travels of Macarius», Лондон, 1836), російською («Путешествие антиохийского патриарха Макария», Москва, 1896–1899) та румунською мовами. Українського перекладу Щоденника немає – лише перекладені окремі уривки, які стосуються України.

У червні 1654 р., уже після Переяславської ради, патріарх Макарій разом зі своїм сином Павлом проїжджали українські землі, прямуючи до Москви. Назад вони поверталися в 1656 р.

Вояж до Московії мав для Макарія непогані наслідки. Ієрарх не лише погасив борги патріархату, а й розпочав значне церковне будівництво. Грошові надходження поставили цього архієрея в залежність від московської влади. У грудні 1666 р. Макарій взяв участь у церковному соборі, який позбавив московського патріарха Никона його сану. Повертаючись назад із Москви додому, антиохійський патріарх утратив свого сина Павла, який помер у Грузії.

Але Павло залишив після себе Щоденник, який прославив і його, і батька. Після написання цей твір довго «проле-

⁸⁹ Горобець В. «Волимо царя східного...» Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. – К., 2007. – С. 26–27.

жав у шухляді».

Проте Щоденник цікавий для нас тим, що в ньому знайшли відображення уявлення про Хмельниччину серед східних ієрархів, які «працювали з Україною», проводячи тут відповідну протурецьку й промосковську політику (ці політичні орієнтації на той час нерідко співпадали). Вказані уявлення, зазнавши певної трансформації, набули поширення в козацькому літописанні XVIII ст. Чи це випадково? І чи не заклали східні ієрархи, які стали частими гостями в Україні під час Хмельниччини, певні ідеологеми, котрі пізніше дали знати про себе?

У Щоденнику Павло Халєбський говорить, ніби релігійні утиски козаків стали головною причиною Хмельниччини. З часом ця думка набула значного поширення в козацькому літописанні. Помітна відверта неприязнь Павла до поляків (ляхів), зате спостерігаємо позитивне ставлення і до турків, і до московітів. Він пише: «А чого я називаю ляхів прокляти-ми? Та тому, що вони повелися мерзенніше, ніж лукаві ідо-лопоклонники, завдаючи мук щирим християнам, аби зни-щити саме ім'я православним. *Нехай увічний Бог володарю-вання турків навіки-віків!* (виділення наше. – П. К.). Вони-бо тільки беруть харадж (данину з немусульманського населен-ня Османської імперії. – П. К.) і не втручаються у справи віри, чи буде вона нусайрітська (нусайріти – течія мусуль-ман-шиїтів. – П. К.), іудейська чи самарянська (течія, що ві-докремилаь від юдейської релігії. – П. К.). А ці прокляті не

задовольнялися хараджем і десятиною з братів Христових, яких вони тримали в рабстві, а віддавали їх у наругу ворогам Христовим – жорстоким іудеям... Вони не тільки забороняли їм будувати храми й проганяти панотців, які знали таємниці віри, а й гвалтували їхніх благочестивих дружин і доньок. Бог, бачачи їхню пихатість, підступність і жорстокість у ставленні до своїх братів-християн, послав на них свого вірного слугу та раба Хмельницького, котрий помстився їм, завдав рішучого удару їхньому чванству та гонорові і їхньою поразкою потішив ворогів їхніх, піддав їх приниженню, презирству...»⁹⁰

Головними конфесійними ворогами козаків, вважав Павло Халебський, були католики, передусім єзуїти: «...козаки мусили слухати звернені до них казання ксьондзів-єзуїтів, які прагнули усіх православних винищити й поробити їх прихильниками Папи. Сорок років тому вони дійшли до того, що зруйнували всі їхні церкви, припинивши в них службу Божу, і у своєму безбожництві й тиранстві навіть спалили митрополита козацької землі вкупі з одинадцятьма єпископами та панотцями, підсмажуючи на вогні на залізних прутах, – безчестя і жахи, яких не творили ідолопоклонники».⁹¹ Звісно, маємо тут «благочестиву міфологію», далеку від українських реалій.

У Щоденнику проводиться думка, ніби Хмельницького

⁹⁰ Павло Халебський. Україна – земля козаків. – К., 2008. – С. 26–27.

⁹¹ Там само. – С. 39–40.

послав козакам сам Бог для їхнього спасіння. Маємо відверту ідеалізацію цього козацького ватажка. У панегіричному ключі Павло Халєбський описує й зустріч патріарха Макарія й гетьмана, на якій він був присутній.

Автор Щоденника позитивно трактує входження українських земель до складу Московської держави. «Як татари неситі відділилися від Хмеля, – читаємо в цьому творі, – гетьман знову бив чолом цареві московському, аби той прийняв під свою руку. Справу нарешті було залагоджено за сприянням патріарха (мається на увазі єрусалимський патріарх Паїсій. – *П. К.*) та завдяки прихильності московитів до православної віри. Цар обдарував Хмеля та всіх його вельмож царськими каптанами й зробив його князем за вагою його держави. Потім він одіслав двох воевод із шістдесятьма тисячами війська до міста Києва. Вони збудували довкола нього укріплення й міцно утвердилися у фортеці, щоб відбивати напади ляхів на козаків. Цар записав на службу сорок тисяч козаків зі щорічною платнею від скарбниці, приєднавши їх до свого війська».⁹²

У Щоденнику Павло Халєбський подав кілька міфологем, що потім набули поширення в козацьких літописах. Передусім це представлення козаків як захисників православної віри від посягань католиків та юдеїв. Відповідно, повстання під проводом Хмельницького розглядається як реакція на утиски з боку цих іновірців. Маємо також у творі

⁹² Павло Халєбський. Україна – земля козаків. – С. 47.

ідеалізацію козаків як людей лицарських і навіть трактування їх як «божих воїнів». Відповідно, в такому ж плані трактується і їхній вождь – гетьман Хмельницький.

Павло Халебський намагається позитивно оцінювати союз українських козаків та кримських татар. Мовляв, завдяки цьому союзу вдавалося бити «клятих ляхів», що, з позиції цього автора, є благодіянням. І, звісно, великим позитивом є приєднання козацької України до єдиновірної Москви.

Як зазначалося, основні ідеологеми Павла Халебського щодо Хмельниччини були сприйняті й розвинуті в прокозацькій літературі пізнішого періоду. Навіть сьогодні в дослідженнях сучасних козакознавців можна знайти посилання на Щоденник цього автора як на джерело, що заслуговує великої довіри.

Одним із перших літописів, в яких знайшла відображення ідеологія козацької старшини, став Літопис Самовидця,⁹³ написаний у кінці XVII ст. – на початку XVIII ст. Цей твір ніби перебуває «на межі». З одного боку, автор, імовірно, був свідком Хмельниччини та Руїни, котрі намагається описувати без прикрас. Але, з іншого боку, в Самовидця вже зустрічаємо прагнення виправдати дії козацтва, представити їх у аспекті позитивному.

Про автора літопису не можемо сказати нічого певного.

⁹³ Див.: Андрусак Н. До питання про авторство Літопису Самовидця // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1928. – Т. CXLX; Літопис Самовидця / підг. Я. І. Дзира. – К., 1971.

Аналіз тексту дає підстави припустити, що Самовидець походив зі шляхетського середовища, під час Хмельниччини опинився на боці козаків, був наближений до гетьманського уряду, став свідком різноманітних подій другої половини XVII ст., пов'язаних із діяльністю козацьких гетьманів. Судячи з тексту Літопису, у 1648–1668 рр. автор жив у Ніжині – на той час полковому місті, яке було важливим політичним осередком Лівобережжя.

При аналізі тексту літопису відразу кидається в очі те, що писала це людина, заангажована в справи політичні й військові. Іноді в творі бачимо звернення до церковних питань, особливо в другій частині літопису.

Твір описує події від часів Хмельниччини до 1702 р. Його можна розділити на дві частини. Перша – часи гетьманування Хмельницького та його найближчих наступників (орієнтовно до середини 70-х років XVII ст.). Певно, з того часу автор почав писати свій літопис. У цій частині маємо перевагу історичної форми викладу над літописною. Самовидець намагається подати цілісну картину, не звертається до якихось епізодів, деталей, виділяючи головне, суттєве, прагне простежити причинно-наслідкові зв'язки.

Друга частина Літопису, яка охоплює останню чверть XVII і буквально перші роки XVIII ст., становить для нас менший інтерес.

Цікавою є вступна частина, яка має концептуальний характер і де викладаються причини Хмельниччини. Перше

речення Літопису – досить промовисте:

«Початок і причина війни Хмельницького є єдино від ляхів на православ'я гоніння і тяготи на козаків».⁹⁴ Самовидець говорить про «гоніння ляхів на православ'я» як одну з перших причин козацького повстання. Про цей чинник говорили й попередники цього літописця. Але вони, здебільшого, не акцентували на ньому увагу. Винятком можна вважати хіба що Павла Халебського. Самовидець намагається поставити конфесійний чинник на перше місце. Оповідуючи про початок Хмельниччини, говорить: «Також у вірі руській замішання велике було від уніатів та ксьондзів, бо вже не тільки унія в Литві, на Волині, але й на Україні почала горю брати. У Чернігові архімандрити один за одним ставали (ймовірно, тут малися на увазі уніатські архімандрити. – П. К.), по інших містах церкви православні закривали, а помічниками до цього шляхта, уряд та ксьондзи були, бо уже на Україні що городок, то костел був. А в Києві теж утиск немалий церквам божим старожитнім чинили як воєвода київський Тишкевич, так і єзуїти, домініканки, бернардини та інші католицькі чернечі ордени, утискуючи права митрополита і науку в школах забороняючи (малося на увазі функціонування православних шкіл – П. К.)...» Далі говориться про те, що юдеї мали кращі можливості для свого віросповідання, аніж православні. «А найгірші насмішки та утиски, – писав далі Самовидець, – терпів народ руський від тих, які від русь-

⁹⁴ Літопис Самовидця / підг. Я. І. Дзира. – С. 45.

кої віри перейшли до католицької».⁹⁵ Правда, інших фрагментів, де би розлого говорилося про переслідування православних на українських землях, у Літописі немає. Очевидно, автор, заявивши, що переслідування православних стало причиною Хмельниччини, і надавши деякі факти, вважав, що цього достатньо.

Навіщо Самовидцеві було акцентувати увагу на переслідуваннях православних і розглядати їх як ледь чи не найголовнішу причину Хмельниччини? Давалося зрозуміти, що козацькі війни були спрямовані на захист православ'я. Тим самим відбувалася ідейна легітимізація цих війн. Козаки перетворювалися в борців за православну віру.

Окрім того, Самовидець виділяє три блоки соціально-економічних проблем, які привели до Хмельниччини.

Перша проблема – що козаків, які не належали до реєстру, змушували виконувати панщину й різного роду роботи на користь шляхтичів-землевласників. Це викликало серед них незадоволення.

Друга проблема стосувалася вже реєстрових козаків. Їх теж почали утискати. Зокрема, не виплачували належної платні. Ці гроші прибирали до рук полковники й сотники. Іноді вони давали плату певним групам козаків, аби ті були до них «зичливими». Серед вищих козацьких чинів процвітала корупція, здирство. Вони забирали в простих козаків їхню татарську здобич – коней і т. ін. На простих реєстрових

⁹⁵ Там само. – С. 51.

козаках, вважав Самовидець, наживалися євреї. Він змальовував таку картину: «В містах від жидів була така кривда, що невільно козакові в домі своєму напитки на свою потребу тримати, не лише меду, горілки і пива, але і браги. Ті козаки, які за пороги на рибу ходили, то в них на Кодаку десятину частину на комісара відбирали. Окрім того, окремо треба було і полковнику давати, і сотникам, і осавулові, і писареві...» Реєстрові козаки також були незадоволені обмеженням реєстру. Часто складалося так, що їхні діти не вважалися реєстровцями й мусили відробляти панщину.⁹⁶

Ще одна проблема – «криза управління». Мовляв, маєтками управляли не власники, державці, а посередники – старости та євреї-орендарі. Ці посередники жорстко експлуатували підданих. «Бо самі державці на Україні, – читаємо в літописі, – не мешкали, лише посади свої утримували, тому про кривди посполитих мало знали, а якщо й знали, то були засліплені подарунками від старост та жидів-орендарів...»⁹⁷

⁹⁶ Літопис Самовидця / підг. Я. І. Дзира. – С. 46.

⁹⁷ Там само.

Богдан Хмельницький з полками (позначені булавами).
Малюнок XVIII ст.

Самовидець говорить також про наїзд чигиринського підстарости Чаплинського на хутір Суботів, який належав Хмельницькому. Це ніби стало поштовхом до повстання. Ось як про це говорить літописець: «...натрапили на одного чоловіка, в якого відняли пасіку, яка всій землі Польській спричинила біди».⁹⁸ Власне, самовидець говорить про цей наїзд буквально двома фразами, не концентруючись на деталях. Для нього то був один із численних епізодів рейдерського захоплення чужої власності.

⁹⁸ Там само. – С. 47.

Заради об'єктивності Самовидець відзначав, що люди «на Україні», власне на Придніпров'ї, «жили обфито», заможні. Але їх обурювало те, що тепер треба було більше ділитися з державцями, ніж раніше. Тобто однією з важливих причин повстання Хмельницького стало намагання влади встановити більший контроль за козацьким регіоном і змусити козаків віддавати частину своїх прибутків

Автор наїзд на хутір Суботів трактує в аспекті правовому й економічному – як зазіхання представника влади на власність козака. Цей епізод губиться на фоні майже детективної розповіді про те, що король Владислав надав козакам якийсь привілей, але його приховала козацька старшина, зокрема Ілляш Ормянчик. Однак Хмельницький зумів викрасти цей документ у Ілляша й подався з ним на Запоріжжя, де підняв повстання.⁹⁹

У міркуваннях Самовидця щодо причин Хмельниччини є чимало плутаного, суперечливого. Але то була одна з перших спроб раціонально обґрунтувати це питання, розглянувши комплекс причин.

Ставлення Самовидця до Хмельницького стримане. Він не прагне його героїзувати. Хоча на початку оповіді в кількох словах дає цьому діячу позитивну характеристику, відзначаючи, що той добре розумівся «в справах козацьких військових», був у «письмі біглий», а також брав участь у диплома-

⁹⁹ Літопис Самовидця / підг. Я. І. Дзира. – С. 47–48.

Одна з важливих причин стриманого ставлення Самовидця до Хмельницького – це те, що той став союзником татар. Адже літопис має антимусульманську спрямованість. Автор неодноразово демонструє несприйняття представників мусульманського світу (татар і турків). Він проти їхнього втручання в справи українські. Таке втручання, на його думку, веде до «спустошення християнства». Звідси осудливе ставлення літописця до козацьких гетьманів, що опиралися на допомогу невірних, зокрема Хмельницького.

Самовидець, описавши перемоги козацьких військ під проводом цього козацького вождя, говорить про масове покозачення, яке почало відбуватися на українських землях: «І так народ посполитий на Україні, почувши про поразки військ коронних та гетьманів, зараз же почав збиратися в полки – і не лише ті, які козаками були, але й ті, хто ніколи козацтва не знав».¹⁰¹ Ця козацька лавина, говорить літописець, нищила все чуже: «...козацтво по різних містах розійшовшись, полковників, сотників собі понаставляли, і якщо десь знаходилася шляхта, слуги замкові, жида і якісь міські урядники – усіх убивали, не щадили ані жінок і дітей їх, маєтки грабували, костели палили, обвалювали їх, ксьондзів убивали, двори й замки шляхетські, й двори жидівські пустишили, не лишаючи ні одного цілого. Рідко хто в тій крові

¹⁰⁰ Там само. – С. 47.

¹⁰¹ Там само. – С. 51, також див.: С. 57.

на той час рук своїх не вмочив і того грабунку маєтностей не чинив».¹⁰² Самовидець з почуттям болю описує нещастя, які впали на українські землі у часи Хмельниччини. Іноді, заради красного слова, йде на перебільшення. Та все ж намагається не відходити від фактів. Пише, що деякі заможні люди, аби уникнути бід, приставали до козаків. Що великі погроми козаки вчинили в таких містах, як Ніжин, Чернігів, Стародуб, Гомель, Немирів і Тульчин. При цьому шляхтичі часто видавали козакам євреїв, сподіваючись врятувати себе. Але, знищивши євреїв, козаки бралися до шляхтичів. Деякі євреї, аби врятувати себе, приймали православну віру. Самовидець констатує: «І так на Україні (мається на увазі Подніпров'я. – П. К.) жодного жида не лишилося, а жінки шляхетські стали козацькими жінками».¹⁰³

Не оминає автор літопису злодіянь, які чинили на українських землях татарські орди. Говорячи про розгром шляхетського війська під Пилявцями, зазначає: «А багато з панів та шляхти у неволю пішли, інших же було багато вбито, бо орда не брала полону задля того, щоб не обтяжуватися...»¹⁰⁴ Говорив Самовидець і про погроми, вчинені козаками й татарами на Галичині, Волині, Поліссі, Холмщині.

«І хто може, – писав він, – порахувати ті численні збитки в людях, що орди позабирали, а маєтності козаки побрали,

¹⁰² Там само. – С. 52.

¹⁰³ Там само.

¹⁰⁴ Літопис Самовидця / підг. Я. І. Дзира. – С. 53.

бо в той час не було милосердя серед народу людського». ¹⁰⁵ При чому, зазначав літописець, жертвами в цих краях були не лише євреї і шляхтичі, а й прості люди: «Не лише жидів губили та шляхту, а й посполитим людям, що в тих краях жили, така ж біда була, багато з них у неволю пішли, а найбільше ремісники молоді, які собі голову голили по-польськи...» Описує Самовидець і жахливе мародерство, яке чинили козаки: «Костели римські пустошили, склепи з трунами відкопували, мертві тіла з гробів викидали і, обідравши їх, у тому одіянні ходили». ¹⁰⁶

Описуючи військові дії, що відбувалися на українських землях у 1649 р., зокрема бої під Збаражем і Зборовим, Самовидець знову звертає увагу, що «людей татари в неволю забрали, і козаки маєтності побрали, і міста значні спустіли». ¹⁰⁷

У Літописі загалом дається позитивна оцінка Переяславської ради. Самовидець з повагою говорить про московського царя. Це зрозуміло. Літописець, як і багато інших авторів того часу, стояв на позиціях роялізму. Він з повагою говорить про польського короля. Сприймає також московського царя як законного монарха. До того ж російський цар був православний, що в очах літописця піднімало рівень позитиву цього

¹⁰⁵ Там само.

¹⁰⁶ Там само. – С. 54.

¹⁰⁷ Там само. – С. 58–59.

Негативно літописець говорить і про молдавський похід Хмельницького в 1650 р., трактуючи його як такий, що був спрямований проти християн. Він вважає, що за часів Василя Лупу Молдавія (Волоська земля), де мешкали християни і де «Русь почала брати гору», стала жити багато й спокійно. Цьому позавидували татари, які хотіли зменшити кількість християн. І ось тоді хан кримський з гетьманом Хмельницьким несподівано зі всіма потугами козацькими й татарськими напали на Молдавію й знищили її.¹⁰⁸ Отже, цей похід козаків з татарами виглядає як звичайнісінька грабіжницька війна, здійснена проти православного люду. Єдиним виправданням може бути хіба що «сватання Хмельницького», який змусив Василя Лупу віддати дочку за сина Тимоша Хмельниченка.

Різкий осуд Самовидця союзу Хмельницького й татар звучить у оповіді про Берестецьку битву 1651 р. Про саму цю подію в літописі говориться мало. Сказано, що кримський хан відмовився воювати, покинувши козаків. І, відповідно, ті змушені були відступити. Літописець з іронією говорить про цю ситуацію: «А недоброю є дружба вовка з бараном, як і християнина з бусурманином».¹⁰⁹

Самовидець, розповідаючи про інші події, не перестає твердити про шкідливість союзу козаків та ординців. На-

¹⁰⁸ Там само. – С. 59.

¹⁰⁹ Там само. – С. 60.

приклад, розповідаючи про події 1652 р., говорить так: «А гетьман Хмельницький, ставши під Кам'янцем-Подільським, багато шкоди спричинив: поза Львовом і по Волині, спустошивши краї й наповнивши ясиром орду, повернув до Чигирини й відпустив ординців».¹¹⁰

Сама ж війна Московії проти Речі Посполитої, яка почалася після Переяславської ради і в якій приймали участь козаки, подається як конфлікт, спричинений утисками православних – це ніби була ідейна, релігійна війна. Правда, Самовидець не забував нагадати, що козацька старшина під час Переяславської ради взяла «велику плату його царської величності соболями»,¹¹¹ а козацьке військо отримувало плату «копійками золотими».

Загалом літописець далекий від ідеалізації союзу козаків з Московією, до якого їх привів Хмельницький. Він пише про кривди від московських воєвод, які знаходилися в українських містах. Говорив, що московіти поширювали чутки, ніби «козаки вже ніщо, і що ніби ляхам усю Україну віддадуть».¹¹²

Враховуючи стримане ставлення Самовидця до особи Хмельницького, стає зрозумілим скупий опис смерті й поховання цього гетьмана. Ніяких панегіриків на його адресу в творі немає.

¹¹⁰ Літопис Самовидця / підг. Я. І. Дзира. – С. 64.

¹¹¹ Там само. – С. 67.

¹¹² Там само. – С. 282.

рики XIX – XX ст.: Михайло Костомаров, Орест Левицький, Дмитро Яворницький, Дмитро Багалій, Іван Крип'якевич та інші. Велику увагу цій пам'ятці приділив Пантелеймон Куліш – і не лише в своїх історичних працях, а й художньо-літературних творах.

Типовим же козацьким літописом можна вважати Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки.¹¹³ Саме він заклав основні елементи козацької міфології, які використовувалися і в XVIII столітті, й в пізніші часи. Також у цьому творі маємо відверту ідеалізацію Хмельницького.

Літопис писався (чи переписувався?), коли Грабянка знаходився на становищі гадяцького сотника. Повна назва твору (в перекладі сучасною українською мовою) звучить так: «Історія пресильної і від початку поляків щонайкривавішої небувалої битви Богдана Хмельницького, гетьмана запорізького, що точилася з поляками в час панування найясніших королів польських Владислава, а потім Казимира, і яка почалася в 1648 році та за літ десять після смерті Хмельницького так і не скінчилася; цей перебіг з писань різних літописців та з щоденника, на тій війні писаного, в місті Гадячі зусиллями Григорія Грабянки зібраний та самобутніми свідченнями

¹¹³ Літопис Грабянки та про його автора див.: Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / пер. зі староукр. Р. Г. Іванченка. – К., 1992; *Возняк М.* Історія української літератури: у двох книгах. – Кн. друга. – С. 371–374; *Луценко Ю.* Григорій Грабянка і його літопис // Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – С. 3–9; *Шевчук В.* Літопис Григорія Грабянки // Його ж. Муза роксоланська. – К., 2004. – Кн. друга. – С. 434–445.

старих жителів підтверджений року 1710».

У центрі «Історії...» знаходиться особа Хмельницького. Сама ж Хмельниччина розглядається як унікальна подія – «небувала битва», що не мала аналогів і не скінчилася до дня сьогоднішнього. Вказується, як бачимо, й дата написання твору – 1710 рік.

Автографи Григорія Грабянки

Це був складний в історії українського козацтва час. Полтавська катастрофа стала сильним ударом по козацькій спільноті. Остання втратила довіру в очах російського імператора, почала зазнавати від нього переслідувань. У такій ситуації козацькій старшині важливо було не лише виправдати себе, а й утвердити власне достоїнство, показати «славні діяння» козаків. Найкраще для цього надавалася Хмельниччина. З того часу минуло понад п'ятдесят років, змінилося два покоління, сувора правда «самовидців» підзабулася. Тому ті часи, а передусім особу Хмельницького можна було ідеалізувати.

Щодо творення культу Хмельницького, то з цього приводу маємо цікаві спостереження у Валерія Шевчука. Він писав: «У другій половині XVII ст. Хмельницьким цікавляться мало, поети й політичні діячі переймаються повсякденними справами і страшними бідами руїни, що постала по Визвольній війні, яка, зрештою, і по смерті Хмельницького не закінчилася і тривала аж до падіння Петра Дорошенка, а по тому спорадчно аж до Коліївщини... Причина спаду такого інтересу до Хмельницького в поетів, які завжди тримали руку на пульсі доби, зрозуміла: наші поети й інтелектуали того часу переживали нещасний вислід повстання Богдана Хмельницького, отже, хвалити його чи описувати його героїчні діяння не мали підстав, не було в них до того духовних чи ідеоло-

гічних побудників – народ та його еліта втомилися від крові та розрухи». ¹¹⁴ Але через п'ятдесят років ситуація змінилася. «Літературний же культ Б. Хмельницького, – зазначав цей дослідник, – почав творитися у XVIII ст. і тільки на Лівобережжі, в Гетьманщині, яка притримувалася російської орієнтації, в цей час ім'я Б. Хмельницького і спогади про нього вживалися для національної самооборони і для відстоювання своїх прав та вольностей від нашествия нового поневолювача та агресора, в якого перетворився той, з ким Хмельницький добровільно ввійшов у союз. Отже, маємо цікавий парадокс: іменем того, хто віддав Україну російському цареві, захищали Козацьку державу...» ¹¹⁵

Теза про те, що ім'я Хмельницького тепер використовували для захисту Козацької держави проти царизму, видається децю надуманою. Радше, це ім'я використовувалося для демонстрації лояльності козацької старшини до російського царизму.

Біографія Грабянки дає підстави вважати, що він не був свідком Хмельниччини. Правда, міг чути про неї від своїх батьків, старших людей, а також використовувати різноманітні писемні історичні твори: Літопис Самовидця, «Аннали...» Веспасіана Коховського, поему «Війна домовоа...» Самійла Твардовського, роботи польських хроністів XVI ст.,

¹¹⁴ Шевчук В. Образ Хмельницького в даній українській літературі // Його ж. Муза роксоланська. – Кн. друга. – С. 93.

¹¹⁵ Там само. – С. 98.

зокрема Олександра Гваньїні, твори німецьких істориків Самуеля Пуфендорфа та Йоганна Гібнера.¹¹⁶

Грабянка замислив свій літопис як апологію козацтва. У цьому творі замість реальної історії твориться історія героїзована й міфологізована. Часто автор видає бажане за дійсне. Звертаючись до тих чи інших творів, іноді подавав свою інтерпретацію, яка могла розходитися (й суттєво!) з інтерпретацією першоджерела. Нерідко використовував різні чутки, які йому імпонували. Автор літопису домислював не лише діалоги історичних персонажів, а й документи.

Літописець згадує різних діячів минулого. Говорить, що про них ніхто б не згадував, якби їхні діяння не були описані. Далі він продовжує: «Про них і до них подібних упокорювачів Історії я не раз думав, коли годинами солодко читав і коли прозрівав ту користь для їхніх народів, що в'язалися з безсмертною славою, але ж наша вітчизна від них своїми ратними трудами ну просто ніяк не різниться, і, бачачи її звитяги в пучині забуття, я не заради якоїсь любовострасної слави, а спонуканий спільною користю і заради неї вирішив не лишати в попелі мовчання схованими дії щонайвірнішого нашого сина благородного вождя Богдана Хмельницького, який Малу Росію від щонайтяжчого ярма лядського козацькою мужністю вивільнив і що до російського монарха з

¹¹⁶ Ісіченко І. Історія української літератури: Епоха бароко XVII – XVIII ст. – Львів; Київ; Харків, 2011. – С. 289.

стольними містами в підданство привів».¹¹⁷

Автор не приховує, що одним із головних його завдань є апологія Хмельницького. На початку літопису Грабянка вміщує вірші, які можна вважати своєрідним епіграфом:

«Оце Богдан Хмельницький намальований —
Воїн руський славний, так і неподоланий.
Завдяки йому Україна на ноги стала,
Бо у ярмі лядським ледве не сконала.
Скасував він унію, бив ляхів з жидами
Й інших ворогів тими ж гнав шляхами.
Ох і голосні ж ви, вісті переможні,
Раз у всесвіт славу понести спроможні!
Навіть в землях Фракії оселився страх
Коли Марса гуки мчали на крилах.
Кончиною скорений, смертю він гордує
І в синах російських живе та воює».¹¹⁸

У цих віршах вимальовується історіософія Хмельниччини, яка потім розлого була представлена в тексті твору. Схема її виглядала приблизно так: Україна, під якою розумівся козацький край, Придніпров'я, «ледь не сконала» під «лядським ярмом», але Хмельницький врятував її, захистив православ'я, скасував унію, побив «ляхів з жидами». І хо-

¹¹⁷ Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки. — К., 2006. — С. 878.

¹¹⁸ Там само.

ча цей козацький гетьман помер, але живе його дух у «синах російських», козаках, які продовжують справу «великого Богдана».

На відміну від Самовидця, для якого «історія починається» з Хмельниччини, Грабянка намагається вписати Хмельниччину в більш широкий історичний контекст.

Він створює схему малоросійської історії, яка була прийнята і в російській історіографії, і в історіографії українській. Схема ця виглядає таким чином: спочатку існувала єдина Русь за часів князя Володимира, але цей правитель розділив свою державу між синами й почалися незгоди (у радянській історіографії це іменувалося «феодальною роздробленістю»); Русь як така перестала існувати з нашествям Батия, що скористався незгодами руських князів; після цього українські землі були завойовані литовцями, а потім їх завоювали поляки, і лише після Хмельниччини вони опинилися під правлінням московського православного царя – ніби повернулися в своє «руське лоно».

Історія ж українських земель постає як історія козаччини. Літописець вважав, що козацтво з'явилося в результаті протистояння з татарами.

З особливою гордістю Грабянка описує військове мистецтво козаків. Вони для нього – неперевершені. Козаки «на озброєнні мають самопали, шаблі, келепи, стріли та списи і користуються всім цим так вправно, що і найвправніший польський гусарин або ж рейтар німецький з ними зрівняти-

ся не можуть. Є кінні та піші, і стільки їх, козаків, скільки на Малій Русі люду, і їх зовсім не треба силою збирати, як ото в багатьох чужоземних краях роблять, не треба наймом заманювати; а кине клич старший або полковник який і стільки воїнства збереться, що як трава стане, і з цього приводу добре було сказано турецькому цареві, коли той запитався, скільки козацького війська маємо. «У нас, – сказано було, – царю турецький, що лоза то й козак, а де байрак, то по сто й двісті козаків там». І всі вони в січі незмірно хоробрі. Це про них сказано:

Вони Русь за своє багатство велике мають,
Хитрість військову та мужність у війні знають.

Це про них сам султан турецький говорив: «Коли навколишні держави йдуть проти мене, я сплю – не зважаю, а до козаків увесь час мушу дослухатися, весь час слухаю, не дрімаю». І спокійно жити не можуть, навіть коли в їхньому краї мир запанує, то своєю волею збираються і йдуть на підмогу іншим народам; заради малої користі велику турботу собі на плечі кладуть і на вутлих, з одного дерева зроблених лодіях дерзають через море пливати».¹¹⁹

Звісно, в наведеному описі маємо чимало перебільшень. Хоча ці перебільшення цілком зрозумілі. Грабянці, як пред-

¹¹⁹ Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки. – С. 883.

ставнику козацької старшини, важливо було показати «славність» козацького війська. У певному сенсі, це своєрідна «ідейна компенсація» і за Полтавську катастрофу, і за поразки під час Руїни й Хмельниччини. Тому в своєму літописі Грабянка постає як оптимістичний автор, намагається говорити про козацькі перемоги й свідомо замовчує поразки.

Грабянка спеціально акцентує увагу на утисках козаків з боку поляків. Багато в чому показовим є розділ «Коли і чому козаки повстали на поляків?» Автор ніби намагається з'ясувати причини постійних конфліктів, які виникали між поляками й козаками. Як і в Самовидця, акцент робиться на причинах релігійних. Грабянка вважає, ніби головною причиною протистоянь і непорозумінь була Берестейська унія.

Особливу увагу звертає на 20 – 30-ті роки XVII ст. На його думку, саме з того часу почали поляки чинити великі кривди українцям. Особливо після повстання під проводом Остряниці й Гуні: «І відтоді всякі свободи у козаків забрали, а люд благочестивий тяжкими й нечуваними поборами пригнітили, не відаючи, що Бог за кривду та за кров невинну помсту насилає». Кривдою козакам, вважає Грабянка, було будівництво Кодацької фортеці: «...І року 1639 поклали над порогами місто Кодак збудувати, німців найняти те місто оберігати та козаків, що на порога прямують, ловити та у воді топити...»¹²⁰

У зв'язку з розповіддю про Кодацьку фортецю літописець

¹²⁰ Там само. – С. 886.

наводить гарну легенду (взяту, до речі, з літератури польської), щоб продемонструвати освіченість та далекоглядність Хмельницького. Він пише: «На ту лиху годину довелося коронному гетьману Конєцпольському власною персоною у Кодаку побувати і козаків, що були йому відрекомендовані (а поміж них і Богдан Хмельницький), полати, а zarazом і похизуватися міцністю Кодака-фортеці. До козаків звертаючись, він сказав: «Чи до вподоби вам, козаки, фортеця?» Хмельницький йому відказав латинською мовою: «Що руками людськими змуроване, ними ж і зруйноване буде». Гетьман був здивований сміливою відповіддю і зле подумав про Хмельницького, пригадавши, що той у всіх козацьких повстаннях брав участь, однак скільки їх, козаків, погинуло, а він все ще живий». Те, що Хмельницький, при всій своїй нелюбові до поляків, лишався живим, Грабянка пояснює тим, що Богдан «був людиною хитрою у військовій справі і дуже розумною, знав задуми ляхів щодо козаків, знав суєтність їхніх клятв і розумів їхні військові задуми та все це глибоко в серці тримав, зовні привітністю прикривав, вів себе так, ніби ніякого зла на ляхів не тримає; тільки його серце зло своїм радником має».¹²¹ Цей епізод, поданий Грабянкою, з часом набув поширення в українській літературі – як науковій, так і художній, ставши одним із моментів у творенні звеличеного образу Хмельницького.

¹²¹ Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки. – С. 886–887.

Говорячи безпосередньо про причини Хмельниччини, Грабянка переважно використовував Літопис Самовидця. Основна причина для нього так само є унія, переслідування православ'я. Далі (переважно за Літописом Самовидця) йде перелік різноманітних утисків, що терпіли козаки від поляків. Інша річ, що Грабянка не просто гіперболізує ці утиски, а й подає їх вкрай дражливо, присмачуючи фактами, які виглядають фантастично. «Якщо ж траплялося, – пише він, – що козак хоч чимось провиниться, то такими карами його карали, що й погані б придумати не могли, і так уже, караючи, самих себе перевершували, що невірних у цьому за ніщо мали. Хіба могли фараони у тортурах з поляками зрівнятися? Ці ж дітей у казанах варили, груди жінкам деревом припікали та всілякі інші біди творили...»¹²² Звісно, в ті часи траплялися різні бузувірства. А особливо благодатний ґрунт для цього був на українському пограниччі, де право мало відносний характер. Але говорити про варіння дітей у казанах, припікання жінкам грудей і подавати це як типове, навіть масове явище – то вже було занадто. Однак такі риторичні прикраси охоче сприймалися певною публікою, передусім козацькою старшиною. «Жахливі факти» ніби виправдовували безчинства козаків, які чинилися ними щодо «інших» – шляхтичів, міщан, євреїв і навіть православних українських селян.

Не оминає Грабянка, як і Самовидець, звісну історію про

¹²² Там само. – С. 887.

захоплення Чаплинським хутора Суботів у Богдана Хмельницького. Але якщо в Самовидця згадана історія викладається в кількох реченнях, то в Грабянки вона переростає в розлоге оповідання, сповнене драматизму. Спочатку літописець говорить про заслуги Хмельницького, про те, як він розбудував свій Суботів. І коли розбагатів, то на цю маєтність кинув оком Чаплинський: «До всього цього заздрість маючи (це коли вже повернувся з королівського двору на батьківську землю), а рівно заздрячи і на заселену слободу, підстароста Чаплинський за рахунок Хмельницького багатіти задумав і в тих місцях фундуватися забажав, тому він старості чигиринському Іванові Даниловичу доніс. «Не випадає, – сказав він, – простому чоловікові села та підданих мати». Іван же Данилович послухав і наказав те село забрати і Чаплинському передати. Побачив все те Хмельницький, згадав свої заслуги перед короною польською і образився, що замість честі має наругу від Чаплинського терпіти. «Ляхи, – мовив, – нас, козаків, озлобляють, та ще не вмерла козацька мати!» Прочув про ці слова Чаплинський і наказав взяти Хмельницького і кинути до темниці, а сина Хмельницького, Тимоша, повелів посеред Чигирина двома киями бити. Відчув Хмельницький, що нічого марне помочі ждати, і не знав, що діяти, та Бог навернув до милосердя серце жінки Чаплинського, вона умолила чоловіка свого і той наказав Хмельницького з темниці звільнити; отак вийшов Богдан на волю з надією на час. Тільки й мовив: «Ще живий господь і

козацька не вмирала мати! Не все Чаплинський забрав, коли шаблю в руках маю!»¹²³

Отож, історія про наїзд на Суботів обросла «фактами». Оповіді про образу Хмельницького поширювалися в козацькому середовищі. Але, судячи з Літопису Самовидця, вони могли бути скупими, позбавлені яскравих подробиць. Певно, Грабянка скористався роботами польських авторів, де ці подробиці були непогано описані.

У творі козацького літописця про сам наїзд не йдеться. Говориться лише, що Чаплинський забрав у Хмельницького Суботів. Але останній висловлює невдоволення, кидає крилату фразу: «Ще не вмерла козацька мати». Саме за ці слова Хмельницького ніби ув'язнюють, а сина Тимоша б'ють киями в Чигирині. Правда, не зрозуміло, за що дісталоя Тимошеві. Потім в українській літературі жаліслива історія про побиття сина Хмельницького зазнала розвитку. «Виявилося», що якогось сина майбутнього гетьмана посіпаки Чаплинського під час наїзду на Суботів засікли до смерті. Подібні твердження зустрічаються і в творах польських авторів.

У Ліни Костенко у віршованому історичному романі «Берестечко» розповідається про таку собі «степову Гелену», через яку почалася війна – подібно до того, як колись вибухнула війна через Олену Троянську. Взагалі легенди про «степову Гелену» стали достатньо

¹²³ Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки. – С. 887.

*поширеними в українській літературі, театрі, кіно.
Хоча корені цих легенд варто шукати в літературі
польській другої половини XVII ст.*

У оповіді Грабянки про конфлікт навколо Суботова уже з'являється історія з жінкою. Сама пані Чаплинська просить свого чоловіка, щоб той звільнив Хмельницького з в'язниці (знову ж тут відчутний вплив польської літератури). Правда, не зрозуміло, яка була мотивація в тієї особи. І взагалі ця історія виглядає дивно. Потім цей жіночий момент був творчо допрацьований українськими авторами. Почали розповідати, що під час наїзду на Суботів Чаплинський забрав якусь польську шляхтянку, з якою жив Хмельницький. Чаплинський ніби з нею одружився чи зробив наложницею. Потім Хмельницький, помстившись своєму кривдникові, знову повернув її собі й пошлюбив.

Як і в Самовидця, в Грабянки маємо малозрозумілу історію з якимись королівськими привілеями, що були надані Барабашеві. Вона в нього переростає в авантюрне оповідання, не позбавлене художніх красот. Ось як воно звучить у викладці літописця: «Написав король Барабашеві, тодішньому козацькому генеральному осавулу, листа під своєю королівською печаткою, а в тому листі писав:

«Якщо й справді козаки воїни відважні, якщо меч і силу маєте, то чому ж свою волю не бороните?» Про цей лист Барабаш не сказав нікому, може, тому, що вірно ляхам служив, а може заради користі – хотів добре жити, а про війсь-

ко не дбати та на наругу над людом не зважати. Хмельницький дізнався про те королівське писаніє і замислив його у Барабаша відібрати та війську козацькому прочитати. Якраз на той час жінка Хмельницького дитя породила і попросив Хмельницький Барабаша за хресного батька стати. Барабаш погодився. І у Суботові на хрестинах, коли гості Хмельницького напідпитку були, коли вже й Барабаш під хмелем був і Хмельницького за друга собі мав, отоді він і сказав Хмельницькому про писаніє королівське та де воно заховане. А той вислухав усе це, запам'ятав, і коли Барабаш на хрестинах вже зовсім упився й заснув міцно, Хмельницький зняв його шапку, пояс і перстень, покликав вірного слугу і послав його з усім цим до жінки Барабаша у Черкаси. Не відаючи про хитрість, вона віддала посланцеві лист королівський. Коли з Черкас до Суботова посланець той повернувся, козаки лист королівський прочитали і на човни, королівським зичливцем знатним козаком Іляшем Переяславським зроблені, посідали й разом з Хмельницьким за пороги повтікали».¹²⁴

Так виглядає в інтерпретації Грабянки історія втечі Хмельницького на Січ. Представлений опис подій видається не зовсім логічним. Виявляється, Хмельницький втік до запорожців не через те, що його обурили утиски козаків чи навіть власні переслідування, а через те, що викрав якусь королівську грамоту в Барабаша, суть якого зводилася до ри-

¹²⁴ Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки. – С. 889.

торичного питання: «Якщо й справді козаки воїни відважні, якщо меч і силу маєте, то чому ж свою волю не бороните?»

Історія з Барабашем (правда, в досить своєрідній інтерпретації) зустрічається в Літописі Самовидця, мала вона поширення і в літературі польській. З'явилася навіть народна дума про Хмельницького й Барабаша.¹²⁵ У ній розповідається про те, що Барабаш отримав королівські листи, в яких козакам надавалися вольності. Але він їх сховав. Ось тоді Хмельницький запросив до себе в гості Барабаша, напоїв та поклав спати. Далі забрав у нього ключі (в інших варіантах – золотий перстень) і послав свого джуру до жінки Барабаша, аби вона дала йому грамоти. Жінка це робить, думаючи, ніби виконує веління чоловіка. Грамоти опиняються в руках Хмельницького. Барабаш, прокинувшись, розуміє, що його обманули.

Звісно, історія ця не виникла безпідставно. Барабаш, як і Хмельницький, залучався Владиславом IV до походу проти татар і турків. Але між цими двома провідниками виникли протиріччя. Це й знайшло відображення в історії про Хмельницького й Барабаша, яка зустрічається в різних інтерпретаціях.

Не міг Грабянка оминати такої дразливої теми, як союз Хмельницького з кримськими татарами. Він подає це як вимушений крок з боку козацького гетьмана, оскільки «ляхи

¹²⁵ Хмельницький та Барабаш // Українські народні думи та історичні пісні. – К., 1955. – С. 94–98.

задумали його погубити». Саме ж укладення союзу виглядає дивно. Грабянка пише: мовляв Хмельницький «відрядив гінця в Крим до хана Іслам-Гірея. Хан саме мав гнів на короля (той не заплатив домовленого викупу), проте не хотів меча піднімати, хотів знати, заради чого битву розпочинати. А поперед нього стояв із своїм загоном мурза Тугай-бей, воїн славний і невимовно відважний, що не завжди корився ханові і з своїми татарами в окремому наділі проживав. На нього жартома хан рукою показав і повелів його запросити на поміч. А перед цим, якраз рік минув, козаки Тугай-бея і його орду добре побили. Згадавши все те, Тугай-бей спершу розгнівався на козаків, як на недругів своїх, а потім, покладаючися на удачу, погодився допомогти козакам і домовився з ними про місце, де козаки розпочнуть бій з ляхами».¹²⁶

Грабянка охоче описує перемоги Хмельницького, спеціально звертаючи увагу на діяння козаків й намагаючись уникати згадок про татар, які воювали разом з козаками. Уникає він розповідей і про козацькі грабунки. Хіба що іноді згадує про грабіжницькі наїзди, які чинили татари. Не перестає вихвалити військовий геній Хмельницького. Спеціально акцентує увагу на героїстві козаків. Водночас маємо намагання принизити поляків, показати їхню недолугість, у тому числі польських командирів. Хіба що іноді з повагою говориться про Ярему Вишневецького (чи не є це знову ж таки

¹²⁶ Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки. – С. 889.

наслідком впливу творів польських авторів, де цей князь постає як доблесний герой). Даючи таке позитивне зображення козацтва, автор вкладає в уста історичних персонажів вигадані промови, заяви, які часто мають відверто ідеологічний характер. Трапляється навіть, що для підсилення «ідеологічного ефекту» він використовує неперевірені чутки й легенди.

Наприклад, розповідаючи про битву під Жовтими Водами, Грабянка пише, що «послав Хмельницький до реєстрових козаків Ганжу, особливого посланця, і наказав розповісти їм про свою силу, про татар і звернутися до них з такими словами:

«Чию кров йдете проливати? Чи не братів своїх? Чи ж у нас не одна мати – Україна? За кого вам випадає стояти? За костьоли? Чи за храми господні, що породили і ростили нас від дня хрещення? Чи ви короні польській допомогти хочете, яка неволею за вашу мужність відплатила, чи матері своїй Україні, яка волею вас обдарувати воліє?»² Зрозуміло, така промова є плодом вимислів автора.

Оповідь про битви під Жовтими Водами й Корсунем Грабянка завершує віршованим панегіриком:

«Ото ж ви прийшли, щоб Хмельницького взяти,
А самим довелося в неволю прямувати.
До Криму бундючно простують ридвани,
А в них з радниками обидва гетьмани.
Вози ж із скарбами козакам лишили,

Аби худорбу свою тим скарбом прикрили.
Хотіли ляхи на козаках слави зажити,
Та Господь віддав її тим, хто вміє терпіти.
Він возніс нині смиренних руснаків,
А гордих з престולי низложив поляків.
Всіх тих багатих відрядив до Криму,
Що Русь всю хотіли передати Риму». ¹²⁷

Приблизно в такому ж ключі Грабянка оповідає про битву під Пилявцями, прославляє козацтво і показує зарозумілість поляків, котрі на війну, як на гулянку прийшли: «Хмельницький... попрямував далі і під містечком Пилявці став табором, туди ж підійшло готових до бою шістдесят тисяч шляхти, а слуг, у лаштунки бойові, добре вбраних, мабуть утричі більше було. І всі вони хизувалися, в золото та срібло зодягнені, хизувалися, ніби на гулянці, й гадки не мали, що поміняють у козаків те дороге вбрання на гуні та рядна, а козаків думали просто канчуками розігнати. Ще коли з Костянтинова вирушали, то забрав Господь у них розум, бо кожен ішов, де хотів, ладу не дотримуючись, хоч Хмельницький завчасу всі кращі місцини зайняв і добре їх до бою підготував». ¹²⁸

На відміну від Самовидця, котрий зображує похід козаків і татар на Львів у 1648 р. як грабіжницький, Грабянка нама-

¹²⁷ Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки. – С. 891.

¹²⁸ Там само. – С. 893.

гався приховувати негативні моменти. Вдаючись до чуток, літописець виправдовував діяння Хмельницького під Львовом. Виявляється, в цьому місті католики вбивали русинів, через що козацький гетьман і хотів спалити Львів: «У Львові тоді якраз було повно втікачів, так само як і в передмісті у костьолі бернардинів, тиснява панувала невимовна, тоді бернардинці потай перебили силу благочестивих русинів і тіла їхні в криницю повкидали. Дізнався про це Хмельницький і пригрозив спалити місто, та потім зглянувся на благочестивих, узяв викуп і подався добувати Замостя». ¹²⁹ Думаємо, говорити про достовірність такої інформації не варто. Але подібні вигадки сприймалися й тиражувалися українськими авторами.

Ось як пише Грабянка про відхід Хмельницького з військом від Замостя в 1648 р.: «Хоч і залишився найбільшим недругом шляхти, все ж у війні цій виявив себе (важливу на те маючи причину) і найбільшим справедливцем. Викликав сторожу і наказав сурмити наавтра генеральний похід, а щоб татари по селах ясир не брали, він взяв у міщан невеликий викуп і, ублаживши їх, відрядив додому, а сам повернув на Україну». ¹³⁰

Грабянка також намагався представити Хмельницького як справедливого діяча, що дбав про людей, не хотів ображати своїх ворогів. Літописець

¹²⁹ Там само. – С. 894–895.

¹³⁰ Там само. – С. 895.

*твердить, ніби той не допускав, щоб татари брали
ясир.*

Після походів 1648 р. Грабянка намагається зобразити Хмельницького як надзвичайно впливову особу, з якою хочуть мати справу правителі Європи. До нього приїжджають різноманітні посольства, а він сам вирішує, як їх приймати. Зі зневагою гетьман приймає поляків. Дипломатична місія останніх під пером Грабянки перетворюється в якісь комічний водевіль: «Посли зібралися, взяли дарунки, знамено, бунчук, булаву та привілеї на запорізьке гетьманство і вирушили в дорогу. Прибули у Переяслав, вручили Хмельницькому королівське послання та привілеї на волю і гетьманство, а також знамено, бунчук та булаву. Однак Хмельницький з погордою прийняв їх, військове щастя розбалувало його, і він нахвалявся ляхів не лише за Сяном та за Віслою, а й за горами нагайкою повиганяти й гнати їх без оглядки, «бо ви, нинішні ляхи, не маєте нічого спільного з колишніми кавалерами, а скоріше зайцями стали, на мавп скидаєтесь, тільки й умієте, що говорити та втікати». І як не старався Кисіль, як не працював своїми медовими устами, однак гетьман, зневажаючи його велеречивість, не раз обривав його, наказував помовчати, і тільки шануючи своє старе знайомство з ним, запросив усіх послів до себе на обід та, порішивши посміятися з пихи панської, зодягнувся в дорогі шати і піднімав позолочену чару зі звичайною горілкою на честь послів польських та на честь жони своєї Чаплинської,

родом польки (що теж багато вбрана і, мов п'яна, саме розтирала в черепку тютюн для Хмельницького)».¹³¹

Щодо послів інших держав, то вони виявляють велику честь гетьману. А він їх з повагою приймає. Вони обговорюють з ним, як змінити політичну карту Східної Європи. «В цей же час у Хмельницького побували і послы багатьох королівств, бо, після повернення на Україну, він привернув до себе увагу народів. Ці послы везли з собою слова вітання і численні дарунки. Зокрема Рокоцій сподівався від нього особливої допомоги, він хотів домовитися, щоб (коли він підступить до Кракова) козаки рушили на Варшаву, а за це обіцяв зробити Хмельницького удільним князем київським по обох берегах Дніпра, князівство ж це – Руссю мало прозиватися і повинне було Польщі підкорятися. Прийшли до нього з поклоном з Боснії, прийшли румельці із-за Дунаю, як одновірці просили про допомогу. Були люди з господарства Мултянського і Волоського (Буркалабі) і від далеких татар (волзьких та ногайських), всі клялися у шанобі та говорили про готовність поряд із його головою та життям і своє класти. Величав його й простий народ, називав новим рятівником всієї Русі та православ'я. Навіть турки, обдарувавши його титулом руського монарха, надіслали каптан, меч, знамено та булаву і наказали паші силістрійському та хану кримському при потребі всіляку військову допомогу своїм воїнством на-

¹³¹ Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки. – С. 895–896.

давати»². Насправді літописець вдається до пересмикування історичних фактів. Так, у 1648 р. Хмельницькому вдалося добитися низки перемог. Але не такими ці були перемоги вражаючими, як зображує Грабянка. Принаймні в той час не йшлося про союз Хмельницького й правителя Семиграддя (Ерделі) Юрія II Ракоці, який мав плани зайняти польський престол. Річ Посполита хоча й зазнала поразок, проте пережила непростий період «безкоролів'я», обрала після смерті Владислава IV нового короля Яна II Казимира. Почала відновлювати своє військо.

Говорячи про дипломатичну значимість Хмельницького, Грабянка видавався до перебільшень. У час написання літопису козацькій старшині хотілося представляти себе значною силою і навіть суб'єктом міжнародних відносин. Ці бажання й перекладалися на творений ними образ Хмельницького.

Доволі заангажовано зображує Грабянка битву під Збаражем у 1649 р. Він з іронією пише про боягузтво поляків: «Та тільки почалася війна між козаками та ляхами, як прийшов до Хмельницького і хан кримський, а ляхи тоді стояли табором десь під Константиновим і коли прочули в таборі тому, що підходить Хмельницький з своїми загонами, як напав на ляхів страх та сум'яття забралось в серце і кожен почав готуватися до втечі, навіть у найзнатніших, що повинні б бути хоробрими і дужими (у тих, що по корчмах тільки війною і клекотами і за чаркою самого Олександра Македонського

побивали), навіть у них обличчя побіліло та руки опустили-ся». ¹³²

Сама оборона Збаража від козаків й татар була і трагічною, і героїчною сторінкою в історії польського війська. До речі, Збараж утримували не стільки поляки, скільки шляхтичі, що були руськими за походженням. У Грабянки немає ніякої поваги чи навіть співчуття до цієї шляхти. Він зі зловтіхою описує страждання ворожих воїнів під час облоги й те, як козаки ляхам «підсипали перцю». ¹³³

А ось як описується закінчення Збараської облоги, коли козацьке військо відступило: «Щойно відійшов Хмельницький із своїми загонами з-під Збарожа, як повиходили з міста на ринок і поляки. Повиходили після дев'яти тижнів облоги, йшли нужденні, худі, схожі на мертву скотину, або як потойбічні привиди. Ледве переставляючи ноги, під вітром качались, хто тримався за кінські стремена, хто за хвіст, вони не помишляли вже про труд люду убогого, не помишляли про курей, гусей, качок, про хату чи м'ясо, а спрагли ковтка води чистої та шматочка хліба. Отак усмирив їх Господь, підданих на ноги поставивши, а гордих на землю повернувши». ¹³⁴

Про події 1650 р., коли козацьке військо пішло на Молдавію, Грабянка розповідає дуже плутано, намагаючись у

¹³² Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки. – С. 897.

¹³³ Там само. – С. 898.

¹³⁴ Там само. – С. 901.

черговий раз виправдати козаків – адже на цей раз вони пішли війною не на поляків-католиків, а на таких же, як вони, православних християн. Літописець хоче читачеві нав'язати думку, що причиною цього походу було сватання сина Хмельницького на доньці молдавського господаря. Майже романтична історія! Ось як це подається в його викладі: «Крім того, прагнучи якось перепинити підступний намір хана, Хмельницький відрядив гінця ще й до турецького царя, просив допомоги і в нього. Цар турецький гостинно прийняв посланців Хмельницького, послав йому дарунки і наказав мешканцям Силестрії та Дунаю, тим, хто жив під рукою волоських та мултянських господарів, йти на допомогу Хмельницькому. Крім того, вдовольняючи просьбу Хмельницького, турецький володар наказав Василю Лупулу, господарю волоському, віддати свою дочку за сина Хмельницького Тимоша, а якщо ж господар не захоче сам віддати дочку Ірину, то велів зашлюбити її силою. Він чинив це, прагнучи супокою в світі християнському, бо хоч волохи і під його владою перебувають, але всі коряться одному Пану-Господу і тому хай живуть у спокої та процвітають; та й крім того Русь почала у виправах військових добре процвітати. Недругу ж християнському, хану кримському, бажаючи його війнами міжособними послабити, він наказав вирушити з Хмельницьким на Волохію, не знаючи, що Хмельницький запрагнув поріднитися з волохами тому, що, на випадок но-

вої війни з ляхами, хоче убезпечити себе з боку Дунаю».¹³⁵ Дивно читати ці міркування. Виявляється, турецький султан хотів «супокою в світі християнському». Правда, «недругу ж християнському, хану кримському, ... він наказав вирушити з Хмельницьким на Волохію». Це ніби робилося для того, щоб його «війнами міжусобними послабити». Хоча яка це міжусобиця? Розграбування православної Молдови разом з козаками Хмельницького могло лише посилити «недруга християнства». І взагалі для чого було посилати з козаками Хмельницького на Молдову не лише кримського хана, а й господарів волоських і мултянських? Лише для того, щоб пошлюбити сина Хмельницького з донькою господаря? Але ж Молдова була васалом турецького султана. І якби турецький султан хотів, то міг би натиснути на правителя цієї країни. І ніякої «романтичної» війни з численними кривавими жертвами і величезним ясиром, який вивели з Молдови татари, не було б. Проте Грабянка не переймається питаннями логічності, коли треба виправдати ті чи інші діяння Хмельницького.

Тенденційно зображує Грабянка й битву під Берестечком. Саме він одним з перших заговорив про зраду хана в цій битві. Потім ця теза успішно укорінилася в українській історіографії. Літописець проводить думку, що цю зраду вчинив хан, аби разом з поляками перебити християн (ма-

¹³⁵ Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки. – С. 902.

лися на увазі православні християни):

«Хмельницький, пересвідчившись, що хан зрадив його, був змушений з невимовною скорботою за своїм військом покинути орду. При ньому було тільки тридцять козаків, а потім підійшло ще сімдесят з татарського стану. З оцим загоном він відірвався від мурз і, не довіряючи татарам та побоюючись, щоб вони ще й самого його не взяли та не видали полякам, повернув на Любар. Все це тому, що хан не тільки задля добичі та замирення з королем не раз наїздив без всякої причини на його землі, спустошував їх, а також і задля винищення християн».¹³⁶

Грабянка намагається не концентруватися на програвшій козаків у Берестецькій битві. Основну вину перекладає на хана. Твердить, що Хмельницький швидко відновив військо. І відплатив полякам сповна за поразку під Берестечком. Зокрема, в битві під Батогом у 1652 р.

Логічним кроком у визволенні від ляхів для Грабянки є Переяславська рада, яку він описує з великим пієтетом. Для нього то велика подія, в певному сенсі – поворотний пункт у історії козацтва: «Заради цього сам Хмельницький з генеральними особами та з полковниками, та з полковою старшиною – сотниками й отаманами – на Богоявлення Господнє з'їхалися у Переяслав і там раду радили. На ній усі полковники та військо їхнє порішили бути під єдиновірним монархом

¹³⁶ Там само. – С. 907.

під його величністю царем московським, а не під королем польським, королем римського віросповідання, а також всі ухвалили відмовитись від дружби з татарами. Скріплюючи це рішення, гетьман Хмельницький з усіма своїми генералами, полковниками та з усім військом у січні 1654 року дали присягу і прийняли надзвичайно пишні дарунки царськими соболями та іншим крамом. У цей же день були прийняті полкові знамена і стольники разом з приданими їм козаками роз'їхалися по усіх містах і там уся міська старшина, люди духовного сану, козаки та поспільство також дали присягу на вірність. При чому на всій Україні по обох берегах Дніпра кожен з охотою присягав. Весь народ радів радістю великою, бо всі були певні, що під рукою єдновірного монарха можна буде жити тихо, спокійно». ¹³⁷

Подальші події, що відбулися після Переяславської ради, подані Грабянкою як тріумф Хмельницького. Мовляв, отримавши протекцію московського царя, він і його військо досягає значних успіхів у війні з поляками. Хмельницький «ставить на місце» кримського хана. Правда, смерть стає на заваді реалізації грандіозних планів цього діяча.

Говорячи про смерть козацького вождя, Грабянка малює його ідеалізований портрет: «Це була людина воістину варта звання гетьмана. Він не боявся біди, у найтяжчому становищі не втрачав голови, не боявся найтяжчої роботи, був міц-

¹³⁷ Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки. – С. 913.

ний духом; з однаковою мужністю зносив мороз і спеку, їв і пив не скільки хотів, а скільки можна було, ні вдень, ні вночі не знемагав від безсоння, а коли справи і труд воїна зморювали його, то він спав невеличку крихту часу і спав не на коштовних ліжках, а в постелі, що до лиця воїну. Лежачи спати, не думав, як би знайти тихий куточок, а вкладався посеред військового гамору; одягався він так як і всі інші, мав коней та зброю не набагато кращу, ніж в інших. Не раз його бачили, як, укритись військовим плащем, знеможений, він спав посеред сторожі. Він завжди першим кидався в бій і останній повертався з битви. Маючи ці та до цих подібні достоїнства, зовсім не дивно, що він став переможцем та пострахом для ляхів, а мирянам припав до душі, бо, відійшовши від військових справ та учень, повністю зайнявся собою. У його воїнства все так було злагоджено, що коли б він не пощадив (про це мовилось уже), то зовсім би міг знищити Польщу».¹³⁸

¹³⁸ Там само. – С. 921.

Переяславська рада

Поховання гетьмана подається як сумна подія. Грабянка навіть не хоче вірити, що Хмельницький помер своєю смертю. Спеціально подає в своєму літописі таку чутку, ніби козацького провідника отруїли поляки: «Деякі, правда, уперто твердять, що то поляки, не маючи сили інакше Хмельницького умертвити, вирішили його отруїти. А вчинили те так. Намовили якось родовитого юнака притворитись, ніби він хоче одружитися на дочці Хмельницького. Той погодився, поїхав у Чигирин і одружився. А в день від'їзду, коли Хмельницький випроводжав молоде подружжя, підніс своєму тестю філіжанку горілки (а туди всипав яд, що уповільнено діє) і запропонував випити за здоров'я своєї панни. І сам випив чарку, налиту із схожої пляшки. Та йому, що випив неотруєну горілку, нічого не сталося, а нещасний Хмельни-

цький від цієї проклятої прихильності втратив життя. Цьому можна повірити, оскільки після смерті тестя, цей підступний зять ніколи не показувався на Україні». ¹³⁹ Виглядає ця легенда не дуже правдоподібно. Літописець не називає імені підступного зятя, ні дочки Хмельницького, на якій той одружився.

Певно, Грабянка не сприймав того, що такий героїчний чоловік, як Хмельницький, помирає своєю смертю в ліжку від хвороби. Отруєння хоч якось виправдовує цю ситуацію. І, звісно, воно подається як злочин його найбільших ворогів – поляків.

Означені міфологеми Грабянки (козаки – мужні й справедливі люди, які не коряться гнобителям і прагнуть свободи; Хмельницький – головний козацький герой, втілення найкращих рис козацтва; поляки – найбільші вороги козаків; росіяни, власне московіти, – друзі й покровителі козацтва) набули не лише значного поширення в українській літературі, а стали в ній, в силу певних обставин, домінуючими.

Хмельницький у Грабянки – неперевершений військовий діяч, політик, дипломат. Всі його наступники не йдуть із ним у порівняння. Після Хмельницького козацькі гетьмани, про які говорить літописець, постають не як герої, а як антигерої. Лише про деяких козацьких старшин він говорить з повагою.

¹³⁹ Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки. – С. 921.

Зокрема, про Якіма Сомка. Останній представлений як вірний послідовник Хмельницького, «вождь хоробрий і в справах військових тямуций».

Домінування цих міфологем забезпечувалося великою популярністю Літопису Грабянки. У XVIII ст. твір активно переписували й читали. На сьогоднішній день зберігається 63 списки літопису. Але їх могло бути й більше. Окрім того, на основі зазначеного твору був укладений «Короткий опис Малоросії». Зберіглося 34 його списки.¹⁴⁰ Цей твір у 1777 р. був надрукований у Петербурзі Василем Рубаном під редакцією канцлера Олександра Безбородька.¹⁴¹ Вперше Літопис Грабянки опублікували в 1793 р. у журналі Федора Туманського «Российский магазин». Правда, це видання швидко стало бібліографічною рідкістю. У 1853 р. літопис видав Київська Тимчасова комісія для розбору древніх актів.¹⁴² За часів незалежності України, у 1992 р., твір опублікували в перекладі сучасною українською мовою великим накладом.¹⁴³ Він став популярною лектурою, до якої часто апелювали як історики-професіонали, так і любителі козацької старовини.

Літопис Грабянки справив вплив на створення найбіль-

¹⁴⁰ Бовгуля А. Козацьке історіописання в рукописній традиції XVIII ст. – К., 2010. – С. 298–303.

¹⁴¹ Краткая летопись Малая России. – СПб., 1777.

¹⁴² Летопись Гадячского полковника Григория Грабянки. – К., 1854.

¹⁴³ Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / пер. із староукраїнської Р. Івченка. – К., 1992.

шого козацького літописного наративу – Літопису Самійла Величка, а також на відому «Історію русів». Відчутні його впливи на українське історіописання XIX ст. Уже у XVIII ст. ідеї та сюжети Літопису Грабянки озвучувалися в поетичних творах, пізніше, у XIX і XX ст., – у прозових художньо-літературних творах. Саме цей твір став своєрідною «Біблією» української козацької міфології. І на основі цієї «Біблії» творився український образ Хмельницького.

Самійло Величко

Літопис Самійла Величка

Літопис Самійла Величка¹⁴⁴ є твором загадковим, як і, зрештою, особа автора. Перші згадки про себе Величко відносить до 1690 р. Тоді він, за його ж словами, служив у Василя Кочубея, що був писарем при гетьмані Івані Мазепі. Напевно, Величко походив із козацького середовища. Служба в канцелярії вимагала від нього належної освіти. Тому він міг навчатися в Києво-Могилянській академії. Перебуваючи на службі у Кочубея, Величко, імовірно, був посвячений у різні державні справи.

¹⁴⁴ Величко С. В. Літопис. / пер. з книжної укр. мови; вступ. стаття, комент. В. О. Шевчука; відп. ред. О. В. Мишанич. – К., 1991. – Т. 1–2.

Важко сказати, чи писав він літопис на замовлення свого пана, чи це була його власна ініціатива. Певно, цю роботу Величко від свого патрона не приховував. Після страти Кочубея літописець теж зазнав покарань і пережив кількарічний арешт. З 1715 р. перебував при дворі сина свого колишнього покровителя. Там, на Полтавщині, у селах Диканька й Жуки, він дописував літопис.¹⁴⁵

На титульній сторінці літопису зазначена дата – 1720 рік. Очевидно, саме тоді Величко почав працювати над твором. Літопис описує події, що відбувалися з 1648 по 1700 рік. Оригінальна назва твору звучить так – «Сказання про війну козацьку з поляками, що через Зіновія Богдана Хмельницького, Гетьмана військ запорізьких, вісім літ точилася, а близько дванадцяти літ тяглася з іншими державами у поляків, якою він, Хмельницький, при всесильній Божій помочі, з козаками і татарами з тяжкого лядського іга вибився і під великодержавне, пресвітлого монарха російського Олексія Михайловича володіння добровільно піддався. Від авторів: німецького Самуїла Пуфендорфія, козацького Самуїла Зорки і польського Самуїла Твардовського, який описав ту війну віршами у своїй книзі «Війна домова» названий. Нині ж коротко стилем історичним і наріччям малоросійським, оправлено й написано стараннями Самоїла Величка, колись канцеляриста війська запорізького, в селі Жуках, повіту полтавсь-

¹⁴⁵ Шевчук В. Літопис Самійла Величка // Його ж. Муза роксоланська. – Кн. друга. – С. 470–472.

кого, року 1720».

Літописець вказує, що при написанні свого твору широко використовував праці інших авторів, імена яких він вказав у назві твору: «Багато дечого я взнав... від віршованої книги Самуїла Твардовського, яка має назву «Війна домова», – вона була надрукована в Каліші 1681 року. Скористався я книгою німецького історика Самуїла Пуфендорфія¹⁴⁶ (її переклали з латини на російську мову й видрукували в стольному місті Санкт-Петербурзі 1718 року), а також діаріушем Самуїла Зорки, секретаря Хмельницького... Однак і в людських розповідях, і в літописаннях я побачив розбіжності і був непевний, не знаючи, хто з тих істориків мав рацію, а хто ні».¹⁴⁷ Словом, Величко ніби намагався розібратися з доступним йому історичним матеріалом, виділити з нього зерно правди.

Згаданий Самуель Пуфендорф більш знаний як юрист, ніж історик. Саме він вважається автором концепції правової держави. Його твори були популярними серед українських інтелектуалів кінця XVII – початку XVIII ст. Йому також належить фундаментальна робота із загальної історії. Певно, вона служила для Величка зразком. Схоже, він прагнув створити фундаментальний та об'ємний історичний наратив,

¹⁴⁶ Про Самуїла фон Пуфендорфа див.: *Кулинич І. М.* Пуфендорф Самуель фон // *Енциклопедія історії України*: у 10 т. – К., 2012. – Т. 9. – С. 66.

¹⁴⁷ Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки. – С. 214.

дорівнявшись до Пуфендорфа.

Із назви роботи видно, що історіософія Величка мало чим різниться від історіософії Грабянки. Тут так само звертається велика увага на діяння Хмельницького. У заслугу гетьману ставиться звільнення від поляків і те, що він підпорядкував козаків московському царю.

Перший том літопису – значною мірою парафраза поеми Твардовського «Війна домова». Використовуючи матеріал цього твору, Величко намагався дати йому своє прокозацьке трактування. Він писав: «Я брав те, що повідане в книзі Твардовського стислим, мережаним і заплутаним віршем (про це й сам автор свідчить в останній своїй книзі) й, оминаючи панегіричний та поетичний непотріб, що належить знати тільки підліткам, виводив (тримаючись, як сліпий плоту) лише військові дії. Я змінював у деяких місцях зміст Твардовського (через віршову трудність), але дуже не набагато».¹⁴⁸

¹⁴⁸ Там само.

Самуель Пуфендорф

Другим важливим джерелом свого твору Величко називає діаріуш (щоденник) Самійла Зорки. Щодо цього твору, який не дійшов до нас, виникає чимало питань. Величко пише, ніби Зорка був одним із писарів на Січі в той час, коли туди втік Богдан Хмельницький. Мовляв, цей чоловік був при гетьмані секретарем з того часу аж до його смерті. «Отой Зорка, – пише Величко, – протягом усієї козацько-польської війни лишався за писаря й секретаря при Хмельницькому, про всі розмови й учинки достеменно знав і все це просто-ро й досконало описав у своєму діаріуші».¹⁴⁹ Отже, цей твір подавався як надзвичайно цінне джерело. «Крім того, – зазначав Величко, – в діаріуші Самуїла Зорки були ретельно викладені листи Хмельницького про тодішні справи і події,

¹⁴⁹ Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки. – С. 232.

кореспонденція до іноземних монархів і володарів, але я їх, хоч і вельми вони потрібні, не переписував: одне, що намагався оповідати короткослівно...»¹⁵⁰

Літопис Величка не зберігся в повному об'ємі – окремі його фрагменти не дійшли до нас. Є два томи цієї грандіозної праці. При цьому перший том, у якому описуються події 1648–1659 рр., значно пошкоджений. Не вистачає окремих фрагментів за 1648, 1649, 1650, 1651 та 1652 роки. Другий том, що охоплює період 1660–1700 рр., зберігся краще, однак уривається на півслові.

Сам же Величко подає діаріуш Зорки як головне своє джерело: «Правдивого ж викладу історії та військових подій я не порушував, а коли чого не було в Твардовського, те докладав із Зорки та інших козацьких літописів. А чого не було в Зорки, те додавав із Твардовського. Пуфендорфій же, як далекий від Малої Росії історик, описав ту війну Хмельницького дуже коротко».¹⁵¹

Насторожує те, що немає ніяких документальних свідчень ні про Самуїла Зорку, ні про Івана Биховця та його сина, Сильвестра, через яких ніби зазначений щоденник потрапив до Величка. Самі ж документи, які були взяті із діаріуша Зорки, виглядають неправдоподібно. На думку дослідників, це фальсифікати, а зазначений щоденник – містифіка-

¹⁵⁰ Там само.

¹⁵¹ Там само. – С. 214–215.

ція самого Величка, з допомогою якої він здійснював прокозацьку інтерпретацію історичного матеріалу, прикриваючись «документальними свідченнями».¹⁵²

Говорячи про руїну України, як і деякі українські автори другої половини XVII ст., Величко приходять до висновку, що причиною цього є гнів, незгода, властолюбство, заздрість, ворожнеча, чвари з кровопролиттям та інші «непотребства». Вони гублять «козацько-руський народ», який є простодушним та добросердним. Через це, звучить його гірке пророцтво, впаде козацька Україна, наче стародавній Вавилон.

Величко, як Грабянка і Самовидець, в тому самому ключі говорить про причини Хмельниччини – це переслідування за віру й різноманітні соціальні та економічні утиски козаків. Особливу увагу козацький літописець звертає на історію про наїзд Чаплинського на хутір Суботів, а також на легенду про те, що ніби король Владислав дав козакам грамоту про вольності, а її приховав Барабаш і що Хмельницький викрав у нього цю грамоту.

Будучи козацьким репрезентантом, Величко все ж критично ставився до козацької верхівки. До того ж цей критичизм більший, ніж у Грабянки. Критикує літописець також полковників, у діяльності яких бачить прагнення до влади й користолюбство, відсутність турботи про загальне добро.

¹⁵² Ісіченко І. Історія української літератури: епоха бароко XVII–XVIII ст. – С. 287.

Ці люди прагнуть передати привілеї своїм дітям. Звідси їхня енергія до нагромадження багатств, до звеличення себе й своєї родини.

Для Величка, як і для Грабянки, існує один великий козацький герой – Богдан Хмельницький. Він ніби виняток із правила. Величко в панегіричному плані зображує постать цього діяча. Називає його другим Мойсеєм, який визволив Україну від польського ярма. У творі наводиться промова, яку ніби виголосив Самійло Зорка під час поховання великого гетьмана і яка має ознаки погребових промов з метафоричними образами й патетичною риторикою. Зорка говорить, що саме за Хмельницького Мала Русь «могла жити довгі літа при щасливих успіхах», тоді не вмирили «оживлені старожитні права й вольності українські та цілого Запорозького війська». Наголошується на військових успіхах гетьмана: від «гарматного й мушкетного грому не лише тремтіла янносвітна старожитніх вандалів Сармація і обидва береги бурхливого Евскінопонту зі своїми міцними замками й фортецями».¹⁵³

¹⁵³ Ісіченко І. Історія української літератури: епоха бароко XVII–XVIII ст. – С. 320–321.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.